

सामुदायिक विद्यालय र कृषि शिक्षाको अवस्था

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय शिक्षा योजना तथा
व्यवस्थापन विभाग स्नातकोत्तर तह(एम. एड.) दोस्रो वर्षको
आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नका लागि तयार पारिएको

शोधपत्र

शोधकर्ता

गोविन्दकृष्ण श्रेष्ठ

क्याम्पस क्रमाङ्क ६८/०६३

परीक्षा क्रमाङ्क : २४००००८

त्रि.वि.वि दर्ता नं.: ७४५४-८७

सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस

भरतपुर, चितवन

चैत्र, २०७०

शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

सिफारिस- पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस, शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभागको स्नातकोत्तर तहका शोधकर्ता गोविन्दकृष्ण श्रेष्ठ “सामुदायिक विद्यालय र कृषि शिक्षाको अवस्था” शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । निजवाट तयार पारिएको यस अध्ययनवाट म सन्तुष्ट छु र यसको मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

.....

उप. प्रा. कुवेर नाथ शर्मा

(शोध निर्देशक)

शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस

भरतपुर, चितवन

मिति : 03-04-2014

कृतज्ञता ज्ञापन

यस शोधपत्र सम्बन्धित सरोकारवालाहरुबाट अध्ययनका आवश्यक तथ्याङ्कका आधारमा तयार पारिएको कृषि शिक्षालाई अझ चुस्त, गुणस्तरीय एवं प्रभावकारी र शैक्षिक उपलब्धी उच्च बनाउन उपयोगी हुने कुरामा पूर्णरूपले विश्वस्त छु । यस शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा आफ्नो अमूल्य सहयोग तथा सुभावा, सल्लाह प्रदान गर्नुहुने यसै विभागका विभागीय प्रमुख तथा शोध संयोजक उप-प्राध्यापक कुवेरनाथ शर्माज्यू प्रति आभार प्रकट गर्दछु । यसै गरी आफ्नो व्यक्तिगत व्यस्तताको बावजुद पनि शोधपत्रको शुरुदेखि अन्त्यसम्म सद्भावपूर्ण तरिकाले सल्लाह, सुभावा तथा मार्गदर्शन गर्नुहुने उप-प्राध्यापक जयकृष्ण शर्मा लगायत शिक्षा विभागका उप.प्रा.होमनाथ सापकोटा, उप.प्रा.देनप्रसाद लामिछानेज्यूहरु साथै मित्रहरु गुरु प्रसाद अधिकारी र बलराम दंगालज्यू वाट प्राप्त सुभावा, सल्लाह र सहयोगका साथ साथै शुद्धाशुद्धी सच्याई सहयोग गर्नुहुने मित्र जनक प्रसाद भट्टराईलाई समेत हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्नुका साथै यसै क्याम्पसका लाईब्रेरियन दाजुहरु प्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

शोधकार्य पूरा गर्ने सिलसिलामा आवश्यक सूचना, जानकारी तथा तथ्याङ्कहरु र सुभावाहरु उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने छनोटमा परेका विद्यालयका प्र.अ.हरु, प्रशिक्षकहरु, वि.व्य.स. का पदाधिकारीहरु, अभिभावकहरु, स्रोतव्यक्ति एवं विद्यार्थी भाईबहिनीहरु प्रति आभार व्यक्त गर्दै अमूल्य सहयोगका लागि धन्यवाद दिन चाहन्छु । त्यस्तै गरी यस प्रतिवेदन तयार गर्ने क्रममा हरतरहले सहयोग गर्ने जीवनसंगिनी शर्मिला श्रेष्ठ, कम्प्युटर टाईप गर्न सहयोग गर्ने छोराछोरी सन्दिपकृष्ण तथा सन्दिक्षा श्रेष्ठ लगायत परिवारका अन्य सदस्यहरुलाई समेत धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा टाईप गरी सहयोग गर्ने भाइ दिपक अर्याल, कम्प्युटर सेटिङ्ग गरी सहयोग पुऱ्याउने सुजु फोटोकपिका भाइ अनन्तमणी ढकाल र सन्तोष कंडेल प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । यस विषयसँग सम्बन्धित सबै सरोकारवालाहरुलाई उपयोगी सिद्ध हुनेछ भन्ने कुरामा पूर्णरूपले विश्वास लिएको छु ।

गोविन्दकृष्ण श्रेष्ठ

शोधसार

आधुनिक युग भनेको विज्ञान र प्रविधिको युग हो । समयको मागअनुसार शिक्षा परिमार्जित, परिवर्तनशिल र परिस्कृत तवरको हुनु आवश्यक छ । केवल सैद्धान्तिक शिक्षाको मात्रै ज्ञानले व्यवहारपयोगी हुन सक्दैन त्यसैले वर्तमान अवस्थामा वैदेशिक रोजगारीको सिलसिलामा विदेश पलायन भईरहेको अवस्थामा काम गर्ने उमेरका सक्रिय जनसंख्यालाई स्वदेशमा नै रोजगारी सिर्जना गर्न पनि प्राविधिक कृषि शिक्षाको महत्व र आवश्यकता देखिन्छ । कृषि शिक्षाको सामुदायिक विद्यालयमा के कस्तो अवस्था छ ? भन्ने दृष्टिकोण बुझ्न सामुदायिक विद्यालयमा कृषि शिक्षाको अवस्था नामक शीर्षक चयन गरी यो शोधपत्र तयार पारिएको छ । माध्यमिक तहमा कृषि शिक्षाको वर्तमान अवस्था पहिचान गरी समुदाय एवं अभिभावकहरूमा यस शिक्षाको औचित्यताको बोध गराउनु, यस शिक्षाले विद्यार्थीको सीप विकासमा पारेको प्रभाव विश्लेषण गर्नु, अध्यापनका क्रममा देखापरेका समस्याहरू पत्ता लगाई समस्या समाधानका उपायहरू सुझाउनु यस अनुसन्धानका प्रमुख उद्देश्यहरू रहेका छन् ।

यस अध्ययनलाई सरल बनाउन यस अध्ययनसँग सम्बन्धित शोधपत्र, पुस्तिका, पत्रपत्रिका तथा विभिन्न शिक्षाविद्हरूद्वारा लिखित लेखहरूको पुनरावलोकन गरिनुका साथै मानव सम्बन्ध सिद्धान्तसँग यस अध्ययनको के सम्बन्ध रहेको छ ? भन्ने सम्बन्धमा चर्चा गरिएको छ ।

यस अध्ययनलाई उद्देश्य अनुसार पूर्णता प्रदान गर्नका लागि कृषि शिक्षा संचालन गर्न अनुमति प्राप्त केहि विद्यालय मध्ये पूर्वी चितवनको एक. र नवलपरासी जिल्लाको दुईवटा विद्यालयहरू क्रमशः श्री नेपाल उच्च माध्यमिक विद्यालय र प्रगतिनगरमा अवस्थित श्री पृथ्वी मा.वि. र डेढगाउँ अवस्थित श्री डेढगाउँ उ.मा.वि. बाट क्रमशः प्रत्येक विद्यालयका प्र.अ. १ जना, प्रत्येक विद्यालयका प्रशिक्षक २ जना, श्रोतव्यक्ति १, वि.व्य.स. अध्यक्ष १, प्रत्येक विद्यालयमा छात्रछात्रा गरी ४ जना र प्रत्येक विद्यालयका अभिभावक २ जनाका दरले ६ जना गरी जम्मा ३३ जनालाई सम्भावना रहित नमुना छनोट विधिका आधारमा छनोट गरी अनुसन्धान गरिएको छ । तथ्याङ्क संकलनका प्राथमिक तथा द्वितिय श्रोतलाई प्रयोग गरी संकलित तथ्याङ्कलाई व्याख्या एवं विश्लेषण समेत गरिएको छ । विश्लेषणका क्रममा सामुदायिक विद्यालय र कृषि शिक्षाको अवस्था सकारात्मक र राम्रो प्रभाव रहेको पाईयो ।

छनोट गरिएका विद्यालयहरुमा भएका विद्यमान विविध समस्याहरु हुँदाहुँदै पनि विद्यार्थीहरु आशावादी, कृषि क्षेत्रमा केही गर्न सकिने, उत्साहित व्यवहार उपयोगी, आत्मनिर्भर हुन सकिने, स्वरोजगार भईने, स्वावलम्बी भएर बाँच्न सकिने, भित्रैदेखि केहि गर्न सकिन्छ भन्ने आत्मविश्वास बढ्नुको साथै धेरै सकारात्मक र राम्रो प्रभाव पारेको प्रष्ट देखिएको छ । हालै प्रकाशित परीक्षाफल अनुसार कृषि विषय अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरु कक्षा ९ मा ९०% भन्दा बढी उत्तीर्ण भएको पाईएको छ । साधारण विषयमा भन्दा कृषि विषयमा पाठ्यभार र पूर्णाङ्क पनि बढि रहेको जस्तै साधारण विद्यालयतर्फ कक्षा ९ मा ८०० पूर्णाङ्क छ भने प्राविधिक विषयमा १००० पूर्णाङ्क छ । यसले विद्यार्थीहरुमा थप हौसला थपेको पाईयो ।

कृषि शिक्षाको महत्व र आवश्यकताका साथै यसले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा खेल्न सक्ने भूमिकाको बारेमा जनचेतना दिनुपर्ने, कृषिको माध्यमबाट आर्थिक उन्नती गर्ने, आत्मनिर्भर हुने आदिका बारेमा ज्ञान दिनुपर्ने, आवश्यक शैक्षिक र प्रयोगात्मक सामग्रीको उपलब्धता हुनुपर्ने, आवश्यक शैक्षिक अवलोकन भ्रमणको व्यवस्था मिलाउनु पर्ने र कृषिमा व्यवसायिकरण र आधुनिकीकरण गर्न सिचाई, उन्नत बिऊ, मलखाद र बजार व्यवस्थापन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

विषय सूची

	पृष्ठ
परिच्छेद एक :परिचय	१-८
१।१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन	४
१।३ अध्ययनको औचित्य	६
१।४ अध्ययनको उद्देश्य	७
१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरु	७
१।६ अध्ययनको परिसिमा	८
परिच्छेद दुई: सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा सैद्धान्तिक खाका	९-१८
२.१. सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	९
२.२. अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका	१६
२.३ पुनरावलोकनको उपादेयता	१७
परिच्छेद तीन : अध्ययन विधि	१९-२२
३।१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा	१९
३।२ अध्ययनको जनसंख्या र नमुना छनोट	१९
३।३ तथ्याङ्कका स्रोतहरु	२०
३।४ तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरु	२१
३.४.१ अवलोकन फारम	२१
३।५ तथ्याङ्क सङ्कलनको विधि	२२
३।६ तथ्याङ्क विश्लेषण विधि	२२

परिच्छेद चार : नतिजा र छलफल	२३-३८
४.१ सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा कृषि शिक्षाको अवस्था	२४
४.१.१ कृषि शिक्षा सञ्चालन गर्न अनुमति प्राप्त विद्यालयहरूको वर्तमान अवस्था	२४
४.१.२ कृषि शिक्षा प्रति विद्यार्थी, स्रोत व्यक्ति, अभिभावक, प्र.अ., शिक्षक/प्रशिक्षकहरूको धारणा	२६
४.२ कृषि शिक्षाले विद्यार्थीको सीप विकासमा देखा परेको परिवर्तनको अवस्था	२७
४.२.१ नेतृत्व तथा समुहमा कार्यगर्ने क्षमताको विकास	२८
४.२.२ कृषि शिक्षाको माध्यमले व्यवसायिक सीप तथा ज्ञानको विकास	२८
४.३ कृषि शिक्षा शिक्षणमा देखा परेका समस्याहरू	२९
४.३.१ कृषि शिक्षा अध्यापनमा भाषिक समस्या, प्रयोगशाला, प्रयोगात्मक सामाग्रीको कमी, पाठ्यभारको अस्पष्टता र पाठ्यपुस्तकको अभाव	३०
४.३.२ प्रशिक्षकहरूमा पेशाप्रति उत्साहको कमी	३०
४.३.३ प्रशिक्षकलाई प्रोत्साहनको अभाव	३१
४.३.४ विद्यालयमा बढ्दा राजनीतिक प्रभाव	३१
४.३.५ कृषि शिक्षा प्रति समुदाय एवम् अभिभावकको जनचेतना कमी	३२
४.३.६ निरीक्षण तथा अनुगमनको अभाव	३२
४.४ कृषि शिक्षा अध्यापनमा देखापरेका समस्या समाधानका उपायहरू	३३
४.४.१ विद्यालयको आर्थिक अवस्थामा सुध्नु गर्नुपर्ने	३४
४.४.२ आवश्यक शैक्षिक सामाग्री, प्रयोगशाला, शैक्षिक अवलोकन भ्रमण व्यवस्थापन	३५
४.४.३ कृषि प्रशिक्षकहरूलाई तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्ने	३५
४.४.४ प्रशिक्षकहरूलाई पेशाप्रति लगाव कायम राख्न प्रोत्साहित गर्नुपर्ने	३६
४.४.५ विद्यालयमा बढ्दो राजनीतिक प्रभावको अन्त्य गर्नुपर्ने	३६

४.४.६ समुदाय एवम् अभिभावकलाई जनचेतना दिनुपर्ने	३७
४.४.७ समय समयमा निरीक्षा तथा अनुगमन गरिनुपर्ने	घड
परिच्छेद पाँच : निष्कर्ष र सुभावहरु	३९-४३
५.१ निष्कर्ष	३९
५.२ सुभावहरु	४०
५।२।१ नीतिगत तह	४१
५।२।२ कार्यान्वयन तह	४१
५।२।३ अनुसन्धान तह	४२
सन्दर्भ सूची	
अनुसूचीहरु	

परिच्छेद एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि:

मानव उत्पत्तिको सुरुआत सँगै आफ्नो खानाका लागि शिकार गर्दै जनावरहरूको मासु खाने अवस्थाको जंगली खतराजन्य भयावह अवस्था पार गर्दै सामाजिक प्राणीकारूपमा परिचित मानिस अन्य प्राणी भन्दा सर्वश्रेष्ठ र चेतनशील प्राणी हो । मानवजीवनको शुरुवाती अवस्था सरल शैली बाट शुरु भई समयको परिवर्तनसँगै मानिसका आकांक्षा बढ्ने क्रमसँगै ती आकांक्षाहरूको परिपूर्तिका लागि विभिन्न उपायको खोजीमा विभिन्न सिपको विकास हुँदै विस्तारको क्रममा आफ्ना नातागोता एवं सन्ततीहरूलाई सिकाउँदै, फैलाउँदै अनौपचारिक रूपमा आफुले जाने बुझेका सिपहरू एवं विभिन्न अंकगणितीय ज्ञानहरू सिकाउँदै शिक्षाको प्रचारप्रसार भएको पाईन्छ । “आवश्यकता नै आविश्कारको जननी” भने भैं समय क्रम सँगै ज्ञानको फैलावट बढ्दै गएको पाईन्छ ।

प्राचीनकालमा नेपालको जीवनप्रणाली, पशुपालन, सिमितखेती, शिकार र वस्तु विनियममा आधारित थियो । यसकालमा लिपिको आविश्कार भई नसकेकोले शिक्षा पारिवारिक सिप, ज्ञान र व्यवहारको अनुकरणमा सिमीत थियो । पारिवारिक कुल घरान, समुहको कुशलता र व्यवहारमा दक्षता प्राप्त गर्नु शिक्षा मानिन्थ्यो । किराँतकालमा कला कृति पनि प्रख्यात थियो र यो पनि शिक्षा अर्न्तगत पर्दथ्यो । विभिन्न समय पार गर्दै जाँदा शिक्षाको विकास र विस्तारको क्रम सँगै औद्योगिक रूपमा सरकारले पनि वर्तमान समयको माग र आवश्यकता अनुसारका पाठ्यक्रमको विकास र समावेश गर्नुका साथै शिक्षकहरूलाई समेत समयानुसार र पाठ्यक्रमको विकास सँगै तालिम प्रदान गर्दै दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्ने कार्यमा लागि परेको देखिन्छ । देश विकासको प्रमुख आधारनै शिक्षा भएकोले भावी जीवनमा एक दक्ष र सक्षम नागरिक बनाउनका लागि बालबालिकाहरूलाई सैद्धान्तिक शिक्षाको साथसाथै व्यवसायिक शिक्षाको अपरिहार्यता महसुस गर्न थालियो ।

आजभोली सैद्धान्तिक कोरा ज्ञान हासिल गरी योग्यता हासिल गरे पनि व्यवसायिक सिप र दक्षताको कमीले जग बिनाको घर बने जस्तै आफूले हासिल गरेका शैक्षिक योग्यताले उसलाई व्यवहारिक जीवनमा सहज एवं खासै योगदान नगरी शिक्षा केवल बोझका रूपमा मात्र देखा परेको पाईन्छ । यसरी विद्यार्थीहरूको व्यवहारीक जीवनमा उपयोगी र सहयोगी हुने खालको प्राविधिक सिप

विकासका लागि एवं शिक्षालाई बहुउपयोगी र गुणस्तरिय बनाउनका लागि विद्यालय स्तरमा व्यवसायिक शिक्षाको सिकाई हुनु जरुरी रहन्छ र खासमा पूर्व बाल्यावस्था पार गरेका तथा किशोरावस्थामा प्रवेश गरेका केटाकेटीहरूमा व्यवसायीक शिक्षा अभू आवश्यक हुने देखिन्छ, किनभने यो उमेर समुह जिज्ञासु र खोजमुलक अवस्था भनेर पनि विभिन्न मनोवैज्ञानिकहरूको लेख रचनाहरूबाट समेत स्पष्ट भएको पाईन्छ । व्यवसायिक शिक्षाले बालबालिकाहरूलाई भविष्यमा आत्मनिर्भर भई देश विकास गर्न समेत सहयोग पुऱ्याउँदछ । सिकाईको सन्दर्भमा सिकाई कृयाकलाप बढी प्रभावकारी बनाउन निर्धारित पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको आधारमा नयाँ शिक्षण विधि र सिद्धान्तले सिकाईलाई बढी जानकारी दिई निश्चित विषयवस्तुमा केन्द्रित रही बढी भन्दा बढी दक्ष बनाउन समयको आवश्यकता अनुसार व्यक्ति आफै स्वरोजगार हुन सक्ने शिक्षालाई व्यवसायिक शिक्षा भनेर भनिन्छ, (सापकोटा, २०६७) ।

व्यवसायिक शिक्षाको आवश्यकतालाई महसुस गरी भीम शमशेरको पालामा टेक्नीकल स्कूलको नाममा वि.सं. १९८७ मा बसन्तपुर कुमारी चोकमा स्थापना भयो । सोहि स्कूलमा वि.स. १९९९ देखि ओभरसियर तालिम पनि सुरु भएको पाईन्छ । नेपालमा कृषि विकासको आवश्यकतालाई मध्यनजर गर्दै वि.सं. १९८९ मा जुद्ध शमशेरले कृषि विकासका लागि कृषि स्कूलको स्थापना र उद्योग विकासका लागि उद्योग परिषद गठन गरे सँगै पाटन र भक्तपुरमा सैनिक स्कूल समेत खोलेको पाईन्छ । नेपालको शैक्षिक इतिहासमा वि.सं. १९९० कार्तिक १६ गतेका दिन S.L.C Examination Board गठन भई वि.सं. १९९१ मा Nepal Art School को स्थापना गरिनुका साथै वि.सं. १९९३ मा Director General of Public Instruction लाई शिक्षाका विभिन्न पक्षमा सल्लाह दिन २२ सदस्यीय “ शिक्षा बोर्ड” को गठन भएको थियो । जसलाई नेपालको शिक्षा सम्बन्धी पहिलो बोर्ड मानिन्छ ।

वि.सं. १९९६ माघ ८ गते शिक्षा सम्बन्धी पहिलो “शिक्षा इस्तहार” जारी गरी नियमावली घोषणा गरिए पछि स्वीकृती लिएर खुलेको स्कूललाई सरकारबाट प्रत्येक वर्ष आर्थिक सहयोगको व्यवस्था हुन थाल्यो । नेपाली शैक्षिक ईतिहासलाई हेर्ने हो भने वि.सं. २००४ मा पदम शमसेरले सम्बैधानिक कानूनको घोषणा गरे पछि जनताको मौलिक हकहरु सुनिश्चित भए पश्चात धमाधम विद्यालय खोल्ने काम भयो । वि.सं.२००४ सालमा सूचना प्रकाशित गरी स्कूल खोल्न लगाईएको रोकावटलाई केही खुकुलो पारेपछि बढ्दै गएका विद्यालयहरूको व्यवस्थापन र भर्खरै मात्र शुरु गर्न लागिएको “आधारशिक्षा” को समेत सुब्यवस्थापन, सुपरिवेक्षण तथा विद्यालय निरिक्षण गर्न वि.सं.२००४

सालमा नेपाललाई शैक्षिक प्रशासनका दृष्टिले ३ क्षेत्रमा बाँडेर जनकपुर, काठमाण्डौ र पात्यामा डेपुटी ईन्स्पेक्टर अफ स्कूल स्थापना गरियो । बि.स.२००७ फागुन ७ गते प्रजातन्त्र प्राप्ती पछि प्रजातन्त्रका साथसाथै शिक्षाको आवश्यकताको चेतना पनि फैलिदै गयो । जसको फल स्वरुप देशै भरी विद्यालय खोल्ने क्रम तिब्र रुपले बढ्दै गयो ।

प्रजातन्त्रलाई स्थायित्व र सफल तुल्याउन जनतालाई शिक्षित बनाउनु पर्छ भन्ने सरकारी नीति अनुरुप देशको शैक्षिक स्थिति विकास गर्ने उद्देश्यले धेरै आयोग र योजनाहरु गठन भई आयोगले नेपालको शिक्षा प्रणालीको अध्ययन गरी तत्कालीन अवस्थामा शिक्षा विकासका लागि गर्नु पर्ने तत्कालीन र दिर्घकालिन विभिन्न सिफारिसहरु पेश भएका छन् त्यस मध्ये कतिपय लागू भएका छन् भने कतिपय छैनन् । जे होस् नेपालको विद्यालय शिक्षाको इतिहासमा ती प्रतिवेदनहरुको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ (अधिकारी, २०६०) ।

बि.सं.२०६२/६३ सालको ऐतिहासिक १९ दिने जनआन्दोलनको सफलता पश्चात प्राप्त लोकतन्त्र र गणतन्त्रको स्थापनाले शिक्षामा भन्नु व्यापकता आएको छ । केहि वर्ष अधिसम्म निजी क्षेत्रको बोर्डिङ स्कूलको प्रभावकारीता कम भएपनि बि.सं.२०४६ को जनआन्दोलन पश्चात गठित सरकारले आर्थिक उदारीकरणको नीतिले हरेक क्षेत्रमा जस्तै शिक्षा क्षेत्रमा पनि प्रभाव पार्यो र निजि क्षेत्रबाट संचालित बोर्डिङ स्कूलहरुको खुल्ने क्रम बढे सगैँ विद्यार्थीहरुको चाप बढ्ने क्रम जारी रह्यो जसको कारण सरकारी विद्यालयमा विद्यार्थीहरुको संख्या क्रमशः घट्दै गएको तथ्याकको भर्ना अभिलेख द्वारा प्रष्ट हुन्छ र समाजमा अभिभावकहरुले आफना बालबालीकाहरुलाई ईज्जत र गुणस्तरीय शिक्षाका नाममा अंग्रेजी माध्यमद्वारा संचालित बोर्डिङ स्कूलमा आकर्षित भएको पाईन्छ ।

नेपालमा S.L.C पछि उच्च शिक्षा हासिल गर्न विदेश जाने लहर चलेको पाईन्छ । नेपालका कलेज क्याम्पसहरुमा पढाई भन्दा राजनीति हुने, बन्द, हडताल भईरहने जस्ता कारणले पनि अध्ययनका लागि विदेश जानेको लको लागेको देखिन्छ । नेपाली विद्यार्थीहरु व्यवसायिक शिक्षा हासिलका लागि नेपालको भन्दा राम्रो हुने ठानेर पनि जाने गरेको पाईन्छ । वर्तमान अवस्थामा वैदेशिक रोजगारमा कुनै सिप नसिकी जाने क्रमले गर्दा कडा परिश्रम गर्नुपर्ने, वातावरणीय प्रतिकुलता, कम पारिश्रमिक र खतराजन्य कामले धेरै सख्यामा ज्यान जाने गरेको पाईएकोले सरकारले पनि सिप विकासमा जोड दिई CTEVT मार्फत सिप प्रदान गर्दै आएको पाईन्छ । यसका साथै सरकारले विद्यालय तह देखि नै व्यवसायिक शिक्षालाई मध्यनजर गर्दै विभिन्न पूर्वव्यवसायिक शिक्षा, कम्प्युटर शिक्षा, लेखा, कृषि शिक्षा, जस्ता विषयहरुलाई समावेश गरी अध्यापन गराउँदै आएको पाईन्छ । यस्ता व्यवहारयोगी

शिक्षा बालबालिकाहरूले प्राप्त गर्न सकोस भन्ने हेतुले विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना अनुसार पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (पाविके) ले शैक्षिक सत्र २०६८ बाट परीक्षण हुने गरी कक्षा ६-८ सम्मको लागि १०० पूर्णांकको पेशा , व्यवसाय र प्रविधि शिक्षा विषयको पाठ्यक्रम तयार गरेको छ ।

यसरी सरकारी विद्यालयमा नयाँ विषयको रूपमा परिक्षण गर्न खोजिएको पेशा, व्यवसाय र प्रविधि शिक्षाको पाठ्यक्रमले अहिलेको विद्यालयको शिक्षामा अभाव खट्टिएको व्यवसायिक शिक्षालाई केही हद सम्म पूर्ति गर्न खोजेको देखिन्छ । यसरी नेपाली शैक्षिक अवस्थालाई मध्य नजर गर्दा बालबालिकाहरूलाई प्रदान गरिएको शिक्षा केवल कोरा ज्ञानका रूपमा मात्र सिमित पारिनु हुदैन । शिक्षाको माध्यमबाट व्यवहारपयोगि सिप विकास गर्ने उद्देश्य राखेर प्रदान गरिदै आएको यस्ता किसिमका व्यवसायिक विषयहरू मध्ये बाट पनि “सामुदायिक विद्यालय र कृषि शिक्षाको अवस्था” नामक शीर्षक चयन गरी अध्ययन अनुसन्धान गरिएको छ ।

१.२ समस्याको कथन :

नेपाल एक कृषि प्रधान देश जहाँ करिब ७० प्रतिशत जनता कृषिमा आधारित छन् । देशको कुल रोजगारीमा दूई तिहाई भाग कृषिले योगदान दिने गरेको र कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा करिब ३२ प्रतिशत हिस्सा रहेको यो क्षेत्र देशको आर्थिक सम्बृद्धिका लागि अति महत्वपूर्ण क्षेत्र मानिए पनि देशमा खाद्यान्न माग भन्दा उत्पादन कम भएकोले विदेशबाट ठूलो मात्रामा खाद्यान्न लगायत तरकारी, फलफुल, माछामासु जन्य पदार्थको आयात गर्नु परिरहेको समाचार आई रहेको छ । कृषि प्रधान भनिएको हाम्रो देशमा वार्षिक ५० लाख टन धान फल्छ, माग भने ६० लाख टन रहेको पाईन्छ । हाल मासिक चामल खरिद गर्न मात्र भण्डै १ अर्ब खर्च हुने गरेको पाईन्छ । भारतबाट अवैध रूपबाट आयात हुने चामलको हिसाब जोडने हो भने यो रकममा अझ वृद्धि हुने देखिन्छ । यसरी आयात बढी हुनुमा बढ्दो माग अनुसार उत्पादन वृद्धि नहुनु, समयमै मल बिउ नपाउनु, सिंचाईको उचित व्यवस्था नहुनु आधुनिक प्रविधिको विकास नहुनु जस्ता कारणले उत्पादकत्व वृद्धि हुन सकिरहेको देखिदैन

(चौधरी, २०७०) ।

करिब ७०% जनसंख्या सामेल भएको कृषि पेशालाई व्यवसायिक रूपले अघि बढाउनु अपरिहार्य छ । केही ठाँउ बाहेक कृषि कार्यका लागि नेपाली हावापानी र माटो अति नै सुहाउँदो र उत्तम भएकोले नेपाल बढी सम्भावना भएका उत्पादन क्षेत्र भित्र पर्ने भएकोले भन्नै पर्ने बेला आएको छ “ सबै

कुरा बिर्सी, अधि बढाऔ कृषि” यही भनाईलाई ध्यानमा राखी कृषिलाई पनि आधुनिक र वैज्ञानिक रूपले पठनपाठन गराउनु अपरिहार्य देखिएको छ । व्यवसायिक शिक्षाले राष्ट्रका लागि आवश्यक दक्ष, सक्षम, सवल, र सभ्य नागरिक तयार गर्नमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । सिपमुलक शिक्षानै आजको विश्वको माग हो र यसले नै शिक्षा प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाएको हुन्छ ।

वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा नेपालीहरु सामान्य लेखपढ गर्न जानेका देखि उच्च तह हासिल गरेकाहरु समेत विदेश गई कडा परिश्रम गर्दै प्रतिकुल वातावरणमा पशुपालन देखि कृषि सम्बन्धी कार्यमा लागि परे पनि सन्तोषजनक कमाई नभएर आफ्नै देशमा फर्कि आफ्नै देश आफ्नै परिवेशमा विदेशमा सिकेका, भोगेका अनुभव र सिपहरुलाई स्वदेशमा नै प्रयोग गरी आय आर्जन गरेका समाचारहरु प्रसस्त आई रहेका छन् ।

देशका युवा शक्ति बाहिरिने क्रम बढेसगैँ सरकारले पनि त्यस्ता प्रवृत्तिलाई रोक्न विभिन्न कार्यक्रम ल्याई सिपमुलक तालिम दिने, कृषिमुलक व्यवसाय गर्नेहरुलाई अनुदानका साथै सहूलियत ऋण दिने जस्ता कार्यक्रम घोषणा गरी कृषि र पशुजन्य व्यवसायमा युवा शक्तिलाई आर्कषण गर्ने नीति अगाडि ल्याई विदेशिने प्रवृत्तिलाई कम गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

विदेशी भूमि बाट सिप आर्जन गरी फर्केकाहरुले आफ्नै देशमा कृषि र पशुजन्य व्यवसायमा संलग्न भएको यथार्थतालाई सरकारले मनन गरी विद्यालय तह देखिनै विभिन्न व्यवसायिक सिप प्रदान गर्ने गरी पाठ्यक्रम विकास गरी सिप मुलक शिक्षा प्रदान गर्दै विदेशिने युवा शक्तिलाई आफ्नै देशमा केही गर्ने हौसला प्रदान गर्नु आजको आवश्यकतालाई महसुस गर्दै हाम्रो देशमा कृषि शिक्षालाई अझ व्यापक बनाउँदा कसो होला र यसको प्रभाव विद्यालय र समुदायमा कस्तो प्रभाव पार्ला भनी खोतल्ने उद्देश्यले यस विषयलाई छनोट गरिएको छ ।

सामुदायिक विद्यालयमा कृषि शिक्षाको अध्यापनले विद्यार्थीहरुमा कस्तो किसिमका प्रभाव पार्ला ? यस शिक्षाले विद्यार्थीको सिप विकासमा कस्तो किसिमको प्रभाव पार्ला ? कृषि शिक्षा संचालन भैरहेको विद्यालयहरुको पूर्वाधार, जग्गा जमिन, शैक्षिक सामग्रीहरुको अवस्था के कस्तो रहेको छ ? प्रशिक्षकहरुको शैक्षिक योग्यता के कस्तो रहेको छ ? भविष्यमा यस शिक्षालाई अझ प्रभावकारी बनाउनका लागि कुन पक्षको उत्तरदायी भूमिका रहन्छ भन्ने समस्याहरुलाई समेत यस अनुसन्धानको मुख्य समस्याका रूपमा लिई अध्ययन गरिएको छ ।

१.३ अध्ययनको औचित्य :

हाम्रो देश नेपालमा उद्योग कलकारखानाको विकास नभई रहेको अवस्था र स्थापित कलकारखाना पनि विभिन्न कारणले बन्द हुँदै जाने क्रममा धेरै नेपाली युवा कामको खोजीमा वैदेशिक रोजगारीको सिलसिलामा विदेश पलायन भैरहेको अवस्थामा काम गर्ने उमेरका सक्रिय जनसंख्यालाई स्वदेशमा नै रोजगारी सिर्जना गर्न पनि प्राविधिक कृषि शिक्षाको महत्व र आवश्यकता देखिन्छ ।

नेपालमा कृषि प्राविधिकहरुको कमीलाई समेत पूर्ति हुने गरी आधुनिक कृषि प्रणालीकै माध्यमबाट देशमा आर्थिक र भौतिक उन्नती गर्ने उद्देश्यले नेपाल सरकारले गत वर्ष अर्थात् शै.सत्र २०७० साल देखि माध्यमिक तहमा विभिन्न व्यवसायिक शिक्षाको साथसाथै कृषि शिक्षालाई समेत कक्षा ९ देखि लागू गरी अध्यापन शुरु गरी सकेको छ । यसरी शुरु भएको सामुदायिक विद्यालयमा कृषि शिक्षाको अध्ययन अध्यापनको औचित्यता यस प्रकार रहेको छन् ।

व्यवसायिक शिक्षाको रूपमा कृषि शिक्षाको महत्वलाई पहिचान गरी विद्यार्थी एवं अभिभावकहरुमा यस शिक्षाको औचित्यताको बोध गराउनु ।

विद्यार्थीको सीप विकासमा कृषि शिक्षाले पारेको प्रभावका बारेमा अध्ययन एवं अनुसन्धान गर्नु । कृषि शिक्षा अध्यापन गराउदै आएका सम्बन्धित विद्यालयहरुलाई भविष्यमा प्रभावकारी अध्यापन गराउन उचित सल्लाह सुझाव प्रदान गर्नु ।

कृषि शिक्षाको अध्यापनले विद्यालय एवं समुदायमा कस्तो किसिमको प्रभाव पारेको छ भन्ने कुरा पत्ता लगाउनु ।

१.४ अध्ययनको उद्देश्य :

यस अध्ययनका निम्न अनुसार उद्देश्यहरु रहेका छन् ।

- १) सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा कृषि शिक्षाको अवस्था पहिचान गर्ने ।
- २) सामुदायिक विद्यालयमा कृषि शिक्षाले विद्यार्थीको सीप विकासमा देखापरेको परिवर्तन खोजी गर्ने ।
- ३) सामुदायिक विद्यालयमा कृषि शिक्षाको अध्यापनको क्रममा देखापरेका समस्याहरु पत्ता लगाउनु ।

४) सामुदायिक विद्यालयमा कृषि शिक्षाको अध्यापनको क्रममा देखापरेका समस्या समाधानका उपायहरु सुझाउनु ।

१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरु :

यस अध्ययनका अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरु निम्न अनुसार छन् ।

- क) व्यवसायिक शिक्षाको रूपमा कृषि शिक्षाको वर्तमान अवस्था कस्तो रहेको पाउनु भएको छ ?
- ख) कृषि शिक्षाले विद्यार्थीको सीप विकासमा के कस्तो प्रभाव पारेको महसुस गर्नुभएको छ ?
- ग) कृषि शिक्षाको अध्यापनको क्रममा देखा परेका समस्याहरु के के हुन् जस्तो लाग्छ ?
- घ) कृषि शिक्षाको अध्यापनको क्रममा देखा परेका समस्याहरुको समाधान कसरी गर्न सकिएला ?

१.६ अध्ययनको परिसिमा :

यस अध्ययनको उद्देश्य र क्षेत्र व्यापक एवं विस्तृत भएता पनि समय, साधन र स्रोतको अभावलाई ध्यानमा राखि निम्न परिसिमाहरु तोकिएको छ ।

यो अध्ययन अनुसन्धानका लागि कृषि शिक्षा संचालन गर्न अनुमति प्राप्त केही विद्यालय मध्य भुवानी स्रोत केन्द्र अन्तर्गत पूर्वी चितवनको रत्ननगर २ मा अवस्थित सबैभन्दा पुरानो श्री नेपाल उच्च मा.वि., नवलपरासी जिल्लाको दुई वटा विद्यालयहरु क्रमशः प्रगतिनगरमा अवस्थित श्री पृथ्वी मा.वि र श्री डेढगाउँ अवस्थित डेढगाँउ उ.मा.वि लाई छनोट गरिएको छ । सम्बन्धित विद्यालयका प्र.अ., कृषि शिक्षा अध्यापन गर्ने प्रशिक्षक २-२ जना प्रत्येक विद्यालयका २ छात्र र २ छात्रा गरी ४ विद्यार्थीहरु, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष, स्रोत व्यक्तिहरु र प्रत्येक विद्यालयका २ जना अभिभावकहरु गरी जम्मा ३३ जनालाई यस अध्ययनको जनसंख्याका रूपमा छनोट गरिएको छ ।

यस अध्ययन अनुसन्धानमा प्राथमिक स्रोतका रूपमा अर्न्तवार्ता एवं अवलोकन र द्वितीय स्रोतको रूपमा विभिन्न पत्रपत्रिका, सम्बन्धित लेख रचना र पुस्तकहरुलाई तथ्यांक सकलनका लागि प्रयोगमा ल्याईएको छ ।

यस अध्ययनमा कृषि शिक्षाबाट विद्यालयमा पारेको प्रभाव पहिचान गर्नको लागि सम्बन्धित प्र.अ. एवं शिक्षकको भूमिका, वि.व्य.स.को भूमिका, श्रोत व्यक्तिले खेल्नु पर्ने भूमिका, विद्यार्थीहरूको सिप विकासमा पारेको प्रभाव आदिमा सिमित रही अलग अलग प्रश्नावली तयार गरी त्यसैका आधारमा प्राप्त तथ्याङ्कहरूको व्याख्या एवं विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैदान्तिक खाका

अनुसन्धानकर्ताले छानेको विषयमा त्यस अघि सोही विषयमा गरीएका अनुसन्धानहरु, लेख, रचनाहरु, पुस्तिका, पत्रपत्रिका, प्रतिवेदन, सरकारी तथ्यांक तथा बुलेटिनहरु आदिको अध्ययन गरी त्यसबाट निचोड निकाल्नु नै पुर्व साहित्यको पुनरावलोकन हो । व्यवसायिक शिक्षाको महत्वलाई विभिन्न विद्वानहरुले समय समयमा लेख रचना तथा आफ्ना विचार विमर्शहरु प्रकाशन गर्दै आउनुका साथै व्यवसायिक शिक्षाकै रुपमा कृषि शिक्षा सम्बन्धी यस्तै विभिन्न विचार विमर्श लेख रचना एवं सामग्रीहरु प्रकाशित हुँदै आएको पाईन्छ । यसै क्रममा व्यवसायिक रुपमा कृषि शिक्षाको अध्ययन अध्यापनले सम्बन्धित सरोकारवालाहरुलाई के कस्तो प्रभाव पारेको छ भन्ने शिर्षक चयन गरी गरिएको यस अध्ययन अनुसन्धानलाई पूर्णता प्रदान गर्नका लागि यस शोध प्रस्तावसँग सम्बन्धित अनुसन्धान र सो सँग सम्बन्धित विभिन्न पत्रपत्रिका, लेखरचना एवं बुद्धिजिवीहरुको भनाईलाई पुर्व साहित्यको पुनरावलोकनको रुपमा अध्ययन गर्नुका साथै साहित्यको सैदान्तिक खाका तथा शैक्षिक उपादेयतालाई समावेश गरी व्याख्या एवं विश्लेषण गरिने छ ।

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

यस विषय सँग सम्बन्धित यस अघि गरिएका अध्ययन अनुसन्धान, लेखरचना, पुस्तिका, पत्रपत्रिका, विभिन्न बुद्धिजिवीहरुका भनाईहरुलाई सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकनको आधारमा निम्नानुसार अध्ययन गरिएको छ ।

हाम्रो देश नेपालमा उद्योग कलकारखानाको विकास नभई रहेको अवस्था र स्थापित कलकारखाना पनि विभिन्न कारणले बन्द हुँदै जाने क्रममा धेरै नेपाली युवा कामको खोजीमा बैदेशिक रोजगारीको सिलसिलामा विदेश पलायन भैरहेको अवस्थामा काम गर्ने उमेरका सक्रिय जनसंख्यालाई स्वदेशमा नै रोजगारी सिर्जना गर्न पनि प्राविधिक कृषि शिक्षाको महत्व र आवश्यकता देखिन्छ । नेपालमा कृषि प्राविधिकहरुको कमीलाई समेत पूर्ति हुने गरी आधुनिक कृषि प्रणालीकै माध्यमबाट देशमा आर्थिक र भौतिक उन्नती गर्ने उद्देश्यले नेपाल सरकारले गत वर्ष अर्थात शै.सत्र २०७० साल देखि माध्यमिक तहमा विभिन्न व्यवसायिक शिक्षाको साथसाथै कृषि शिक्षालाई समेत कक्षा ९ देखि लागू गरी अध्यापन शुरु गरिसकेको छ (अधिकारी, २०७०) ।

२१औं शताब्दिमा हाम्रो शिक्षा नीति नामक शिर्षकमा उल्लेख गरे अनुसार पूर्वीय विज्ञान र प्राविधिक विश्वविद्यालय संचालन गरेर बहुविश्वविद्यालयको अवधारणालाई साकार रूप दिने कार्यमा ढिला भई सकेको छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा बढ्दो विद्यार्थीको चाप, खस्कंदो शिक्षाको गुणस्तर तथा प्रशासकीय सुधारका लागि परीक्षा प्रणालीमा शुद्धता एवं वैज्ञानिकता ल्याउन समेत वर्तमान अवस्थाका लागि नितान्त आवश्यकता रहेको छ । अतः साधारण शिक्षालाई निरुत्साहित गर्दै प्राविधिक शिक्षालाई सरकारी स्तरबाट प्राथमिकता दिन सकेको खण्डमा भोलीका दिनहरुमा विद्यार्थीमा प्राविधिक सीपको बिकास हुने छ, भन्ने कुराको स्पष्टीकरण गर्दै विद्यालयमा व्यवसायिक शिक्षा आवश्यक छ भन्ने व्याख्या एवं विश्लेषण गरिएको छ (खनाल, २०५६) ।

विद्यार्थी नपुगेकोले विद्यालय खारेज विषयक एक समाचारमा शिक्षा कार्यालय काभ्रेले विद्यार्थीहरुको संख्या नपुगेका ४ विद्यालयलाई यसै शैक्षिक सत्र देखि लखन प्रा.वि. धुलिखेल, धनेश्वर प्रा.वि., शारदा प्रा.वि.पनौती र बालसुलभ प्रा.वि.न्यालेलाई खारेज गरिएको समाचारले सार्वजनिक विद्यालयको अस्तित्व माथि प्रश्न उठेको छ । सार्वजनिक विद्यालयको पढाई केवल नाममात्रको रहेको तथा भोलीका दिनमा बालबालिकाले पढेर केही गर्न नसक्ने महसुस गरी अभिभावकले आफ्ना बाबुनानीलाई बोडिङ्ग स्कूलमा अध्यापन गराउँदा विद्यालय खारेज गर्नुपर्ने अवस्था रहेको र थोरै विद्यार्थीका लागी राज्यको लगानी बालुवामा पानी सरह भएकाले राज्यको लगानी सही ठाँउमा प्रयोग गर्नका लागि विद्यालय तहमा कम्प्युटर, ईलेक्ट्रिकल जस्ता प्राविधिक विषय राख्नका साथै अंग्रेजी भाषामा बढी जोड दिन पर्नेमा विशेष चर्चा गरिएको छ (कुँवर, २०६८) ।

सन् २०१०-११ मा कुल गार्हस्थ उत्पादनको ३६.१% थगेर बसेको कृषि क्षेत्र र ७६% लाई प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रोजगार प्रदान गर्ने भनिएको यो क्षेत्र टुहुरो जस्तो छ । कृषि पेशा गर्नु भनेको सबैभन्दा तल्लो स्तरको काम गर्नु भनेजस्तै ठान्ने युवा युवतीहरुको जमात अझै उल्लेख्य भेटिन्छ तर १५ हजार मासिक कमाउन सकिने खेत बेचेर त्यतीनै पैसा कमाउन ४० डिग्री भन्दा माथिको तापक्रममा दिनको १५ घण्टासम्म परिवारबाट टाढा बसेर काम गर्न उचित ठानिन्छ । कृषि विकास कार्यालयका कर्मचारीलाई किसानको खेतमा पुग्ने फुर्सद छैन । युवालाई अभिमुखिकरण गर्न टोलटोल, गाउँगाउँ, विद्यालय-विद्यालय धाउनु पर्नेमा उल्टै उनीहरु कहाँ धाउनेसँग पनि सहयोगी व्यवहार छैन । आवधिक योजनाहरु कागजमा बनाईन्छन्, कागजमै प्रक्षेपण र प्रगति विवरण भरिन्छन् तब कान्तिपुरमा प्रतिनिधि समाचार छापिन्छ, नेपालमा भारतबाट हरेक महिना एक अर्बको धान भित्रिन्छ । कृषि प्रधान देशका हामी के मा आत्मनिर्भर ? गरिबीको रेखामुनिका दिनमा १२५

कमाई नहुने जनता भण्डै १०० मा २५ जना छ भनिन्छ । के तिनी व्यक्ति ७६ प्रतिशत कृषिमा रहेका जनसंख्या त होइनन् ? त्यसो भए के को रोजगारीको गणना ती पनि बेरोजगार सरह भै हाले नि

(कर्माचार्य, २०७१) ।

शिक्षा भनेको मानिसले विविध समयमा प्राप्त गरेको ज्ञान र अनुभव हो जुन सकारात्मक र नकारात्मक दुवै प्रकारको हुन सक्दछ । विशेष गरी शिक्षाले मानिसको व्यवहार निर्माणमा सहयोग गर्नुपर्दछ । खाली परीक्षामा पास हुने र अंक प्राप्त गर्ने मात्र नभै व्यक्तिले आफ्नो दैनिक जीवनका लागि आवश्यकपर्ने कामहरु डोको बुन्ने, डाला, नाम्लाहरु बुन्ने जस्ता घरेलु सीपहरु पनि व्यवसायिक सीपका प्रमुख उदाहरण रहेको व्याख्या एवं विश्लेषण गरिनुका साथै नेपाल जस्तो विकासोन्मुख देशमा अनौपचारिक शिक्षा वर्तमान अवस्थाको अपरिहार्यता रहेको छ भन्ने कुरालाई पूर्ण रुपमा जोड दिईएको छ (शर्मा एण्ड शर्मा, २०६३) ।

मुलुक गणतन्त्रमा प्रवेश गरेको केहि वर्ष वितिसकेको छ । गणतन्त्रको अर्थ राजनीतिक पार्टी खोल्ने, सभा, सम्मेलन र गोष्ठी गर्ने अधिकार पाउनु मात्र नभई जनता समृद्ध बनाउने कुरा पनि हो । जनतालाई आर्थिक रुपले समृद्ध बनाउन धेरै उपाय र क्षेत्र हुन सक्छन् । नेपालको सन्दर्भमा कृषि पनि एक महत्वपूर्ण क्षेत्र रहेको छ । कृषिलाई व्यवसायिकरण गर्ने र आम्दानी बढाउने हो भने जनताले त्यसबाट धेरै लाभ लिन सक्छन् र जनताको आर्थिक स्तर वृद्धि हुन सक्छ । यसले क्रमशः जनतालाई बलियो बनाउने, गणतन्त्रलाई सुदृढ र दीर्घकालीन बनाउन सक्छ । कृषिलाई व्यवसायिक बनाउने मुद्दामा बहस घनिभूत हुनु जरुरी छ । नेपालको कृषि प्रणाली अहिले पनि मूलरुपले श्रम मूलक र परम्परागत छ । यो नै नेपाली कृषि क्षेत्रको मूल समस्या पनि हो । यहि कारणले कृषि क्षेत्रमा उत्पादन लागत घट्न सकेको छैन । तर नेपाली कृषि क्षेत्र यति मै सिमित छैन । कृषि क्षेत्रमा धेरै पहिले देखि सानै आकारमा भएपनि प्रविधिको प्रयोग हुँदै आएको छ । कृषि क्षेत्रलाई पूँजिवादी उत्पादन ढाँचामा बदल्न र उत्पादन लागत घटाउन प्रविधिको प्रयोग र कृषि क्षेत्रमा खोज अनुसन्धानमा लगानी वृद्धि गर्नु अनिवार्य हुन्छ । त्यसले कृषिलाई व्यवसायीक करण गर्न, मेकानाईजेसन गर्न र उत्पादन वृद्धि गर्न सम्भव हुनेछ । त्यसको लागि सरकारले जमिनलाई प्रयोगका आधारमा वर्गीकरण गर्ने निर्णय यस अधिनै गरिसकेको छ । कृषिलाई व्यवसायीकरण गर्न कृषि प्रयोजनका लागि छुट्टयाईएको जमिन बाँझो राख्न नपाउने कानूनी व्यवस्थालाई कडाईका साथ कार्यान्वयन गर्नु पर्छ (पाण्डे, २०७०) ।

शिक्षक मासिकमा प्रकाशित बमोजिम सरकारले आउँदो बैशाख देखि विद्यालय तहमै प्राविधिक तथा व्यवसायिक शिक्षा संचालनको लागि तयारी गरेको छ । हाल सम्म १०० वटा सामुदायिक विद्यालयमा कक्षा ९ देखि नै प्राविधिक शिक्षा शुरु गर्न लगाएको पाईन्छ । जस अन्तरगत ईलेक्ट्रिकल, कम्प्युटर, कृषिजस्ता विषयहरूलाई समेटेर प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालिम परिषदले प्राविधिक विषय पाठ्यक्रमको मस्यौदा समेत तयार पारिसकेको छ । विद्यालयको अवलोकन पश्चात विद्यालयमा प्राविधिक शिक्षा ल्याइने कुराको उल्लेख गर्दै विद्यालयमा राखिएको व्यवसायिक शिक्षाले भोलिका दिनहरूमा बालबालिकालाई आत्मनिर्भर बन्न र प्राविधिक ज्ञान प्राप्त गर्नमा समेत सहयोग हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ (दाहाल, २०६९) ।

व्यवसायिक रुपमा तरकारी र दुध उत्पादन हुन थालेपछि किमडाँडा, अर्घाखाँचीमा मात्रै वार्षिक करोडौं रुपैयाँ भित्रन थालेको छ । यसले गर्दा गाउँ धनी बनेको छ । युवादेखि वृद्धसम्म कृषिमा होमिएर राम्रै बन्दोबस्त गरेका छन् । तरकारी र दुधबाट वर्षमा ४ करोड रुपैयाँ जति भित्रिने गरेको अनुमान छ । करिब दुई दर्जन किसानले सदरमुकाम, काठमाण्डौ र बुटवलमा घर, घडेरी जोडेका छन् । पछिल्लो समय विदेश जान छाडेर युवाहरू गाई पालनमा लागेका छन् । दैनिक १२०० लिटर दूध सन्धि खर्कका डेरीमा जान्छ । करिब ३०० जनाले जर्सी गाई पालेका छन् । ५० जना जतिले तरकारी खेती पनि गरेका छन् । जिल्ला कृषि विकास अधिकृत कमानसिंह थापाले कृषकलाई थप सहयोग गर्नु आधुनिक कृषि औजार, प्राविधिक शिक्षा र तालिमका लागि जिल्ला परिषद्मा योजना माग गरिने बताए (केसी, २०७०) ।

अहिलेको अवस्था भनेको व्यवसायिक शिक्षामुलक अवस्था हो । समाज र राज्यले आफ्ना बालबालिकाहरूको भविष्य यस्तो चाहन्छ जुन शिक्षा प्राप्तीबाट उसको जीवन भर आधारशिलाको रुपमा काम लागि रहोस् । परम्पराको घोकन्ते शिक्षाले अहिले कुनै पनि काम नलाग्ने तथ्यलाई दृष्टिगत गर्दै वर्तमान अवस्थामा सरकारी निकायबाट निम्न माध्यमिक तह देखि नै राखिएको कम्प्युटर शिक्षा पनि एक व्यवसायिक शिक्षा अर्न्तगतको उदाहरणका रुपमा रहेको तथ्यलाई व्याख्या एवं विश्लेषण गर्दै यसले बालबालिकाको सीप विकासमा उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गर्ने तथ्यलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

एस.एल.सी.सम्मको शिक्षा हासिल गरी सक्दा पनि कम्प्युटर शिक्षा भनेको के हो भन्ने अवस्थामा रहेर महँगो शुल्क तिरी तालिम केन्द्रहरूमा गई कम्प्युटरको आधारभूत शिक्षा लिन बाध्य रहने सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत् विद्यार्थीहरू अहिले दिदै आएको कम्प्युटर शिक्षाका माध्यमले

कम्प्युटर सम्बन्धी सामान्य भए पनि प्राविधिक ज्ञान हासिल गर्न सकेका छन् भन्ने तथ्यको व्याख्या एवं विश्लेषण गर्दै सामुदायिक विद्यालयले व्यवशायिक शिक्षालाई लक्षित गरेर केही विद्यालयहरूमा संचालन गरेको ईलेक्ट्रिकल, कम्प्युटर, कृषि जस्ता विषयहरूले बालबालिकाको प्राविधिक सिप विकासका लागि प्रमुख मेरुदण्डको रूपमा काम गरेको छ भन्ने कुराको व्याख्या एवं विश्लेषण गर्दै भोलिका दिनहरूमा सबै विद्यालयमा व्यवशायिक शिक्षा हुनुपर्ने र व्यवशायिक शिक्षा प्रदान गर्दै आएका विद्यालयहरूले पनि समाज र समयको आवश्यकता अनुसार अरु थप व्यवशायिक शिक्षा सम्बन्धी विषयहरूको अध्यापन गराउन सकेमा विद्यार्थीहरूको सिप विकासमा उल्लेख्य भूमिका निर्वाह हुने छ भन्ने कुरामा विशेष जोड दिईएको छ (उप्रेती, २०६८) ।

विद्यार्थीका लागि विद्यालय भनेको घर पछिको दोस्रो पाठशाला हो । जहाँ बालबालिकाको बौद्धिक क्षमताको विकास गर्नका लागि शिक्षकहरूले अथक प्रयास गर्नुका साथै विद्यार्थीको सिप विकास गर्नका लागि समेत शिक्षकहरूले अपरिहार्य भूमिका निर्वाह गरि नै रहेका हुन्छन् ।

बालबालिकाहरूलाई सैद्धान्तिक ज्ञानमा मात्र प्रेरित गर्नु भन्दा व्यवहारिक ज्ञानमा दक्षता ल्याउनु पर्दछ भन्ने बारेमा शिक्षकलाई जानकारी प्रदान गर्नका लागि व्यवसायिक शिक्षा सम्बन्धी तालिमको आवश्यकता पर्दछ भने विद्यालयमा अध्यापन गराईने व्यवसायिक शिक्षा पनि केवल नाम मात्रको नभई उनीहरूको वर्तमान तथा भविष्यका लागि समेत काम लाग्न सक्ने खालको हुनु पर्दछ ।

S.L.C सम्म उत्तीर्ण गरेका बालबालिकाले सामान्य प्रविधि सम्बन्धी जानकारी, घडी, रेडियो मर्मत सम्बन्धी आधारभुत तालिम तथा आफ्नो घरायसी प्रयोगमा आउने कार्यहरू गर्न जाने भने पनि आफ्नो जीविकोपार्जन सहज ढंगले गर्न सक्दछन् भन्दै हालको शिक्षा नाममात्रको शिक्षाका रूपमा रहेको तथ्यलाई उल्लेख गर्नु भएको छ (श्रेष्ठ, २०६८) ।

वर्तमान परिवेशमा अध्यापन गराईदै आएको शिक्षाले अबको १०-१५ वर्षमा यस्तै स्थिति रहने हो भने कतै गाउँ नै रित्याउने त होईन ? हालको अव्यवस्थित रोजगारीले गाँउ बाहिरिएको छ । एउटा गाई बाँध्ने दाम्लो र भारी बोक्ने नाम्लो समेत अर्काको भर पर्नु पर्ने अवस्था छ । योग्यता, रुचि र लाभको आधारमा डाक्टर, ईन्जिनियर, वकिल र प्राध्यापक जस्ता राष्ट्रसेवक जनशक्ति तयार पाउँदै गई देशमा चलेको शिक्षामा ५ कक्षा भन्दा माथि Technical and vocational शिक्षा दिनु पर्छ । शिक्षा एक नाम मात्रको नवनी व्यक्तिको व्यक्तिगत जीवनमा काम लाग्ने खालको हुनु आवश्यक छ ।

वर्तमान परिवेशमा डिग्री हासिल गरेर पनि विदेशमा खाडी मुलुकमा लेबर कामका लागि धाउनु पर्ने अवस्था भोलिको दिन अझ बढ्न सक्दछ भन्दै विद्यालयमा प्रदान गरिदै आएको व्यवसायिक शिक्षामा सुधार गर्नका लागि थप सल्लाह सुझाव प्रस्तुत गर्नु भएको छ (अर्याल, २०६५) ।

नेपाल एक कृषि प्रधान देश जहाँ करिब ७० प्रतिशत जनता कृषिमा आधारित छन् । देशको कुल रोजगारीमा दुई तिहाई भाग कृषिले योगदान दिने गरेको र कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा करिब ३२ प्रतिशत हिस्सा रहेको यो क्षेत्र देशको आर्थिक सम्वृद्धिका लागि अति महत्वपूर्ण क्षेत्र हो । जीविकोपार्जनमा मात्र सिमित रहेको यो क्षेत्र हाल व्यवसायिकरण हुने तर्फ बढ्दै गएको देखिन्छ (भारी, २०६८) ।

वास्तवमा नेपालमा कृषि विकासका दर्जनौ चुनौति भएता पनि वर्तमान अवस्थामा उचित प्रविधि नहुनु, कृषि पेशा आकर्षित नहुनु, न्युन बजेट विनियोजन हुनु, सम्बन्धित निकायहरु बीच संयोजन हुन नसक्नु यी र यस्तै बिडम्बनाबाटै नेपाली कृषि गुज्रनु परेको छ । अपार सम्भावना रहेको कृषि, व्यवस्थापन र चुनौतिका थुप्रोले थिलथिलिएको छ, पिरोलिएको छ ।

बिडम्बना त कृषिमा वर्तमान अवस्थामा बलिया, बाँगा काम गर्ने हात दिनानुदिन यस पेशा बाट वितृष्णा फैलिई बरु अरबका ताता खाडीमा जानु श्रेयस्कर ठान्नु पक्कै पनि यो पेशा सजिलो र मर्यादित नहुनु स्पष्ट देखिन्छ । नेपाली भूमी सुहाँउदो कृषिमा यान्त्रिकरण गर्नु र यस पेशामा रमाई दक्ष जनशक्तिको ब्रेनड्रेन हुने अवस्था आउन नदिनु वर्तमान समयमा यक्ष प्रश्नका रुपमा रहेका छन् । यस्तो हुनुमा स्वयं व्यक्तिको कमजोरी भन्दा पनि राष्ट्र निर्माणको लागि उपयुक्त वातावरण, तुलनात्मक अवसरहरुको कमी र व्यवसायिक शिक्षाको कमी जस्ता पक्ष जिम्मेवार रहेका छन् (जी.सी., २०७०) ।

नेपाल एक कृषि प्रधान देश हो । कुल जनसख्याको ६५.६ प्रतिशत जनता कृषि पेशामा आश्रित छन् र देशको अर्थतन्त्रमा कृषि क्षेत्रको योगदान ३३ प्रतिशत रहेको छ । कृषि व्यवशायबाट धेरै व्यक्तिहरुले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रोजगारी (८० प्रतिशत) पाईरहेका छन् । तैपनि देश भित्रको कृषि उत्पादनले बढ्दो जनसख्यालाई खाद्यान्न आपुर्ति गर्न सकिरहेको छैन ।

खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर हुन नसक्नुमा कृषि उत्पादन तथा उत्पादकत्व अपेक्षित रुपमा बढ्न नसक्नु, खाद्यान्न वितरण प्रणाली प्रभावकारी हुन नसक्नु, जलवायु परिवर्तन, जनसख्या वृद्धि दर बढी हुनु, कृषि क्षेत्रमा सरकारी लगानी कम (७.७२ प्रतिशत) हुनु तथा युवा पलायन आदि रहेका छन् ।

कृषिको विकास नभई देशको विकास हुन सक्दैन । कृषिको व्यवशायीकरण गर्न सरकारले प्रवर्द्धनात्मक भूमिका खेल्नुका साथै निजि तथा सरकारी क्षेत्रलाई सक्रिय बनाउने नीति लिएको छ ।

२०४६ सालमा प्रजातन्त्रको बहाली भए पश्चात विकासले गति लिने अपेक्षा नेपाली जनताले गरे पनि विविध कारणहरूले गर्दा विकासका प्रतिफल ग्रामीण क्षेत्रसम्म पुग्न नसकेको कारणले खास गरी ग्रामीण क्षेत्रका युवा वर्ग रोजगारीको खोजीमा गाँउबाट पलायन हुन थाले । यस किसिमको युवा वर्गको बर्हिगमनले कृषि व्यवशायमा गम्भिर असर परेको छ र कृषि पेशानै संकटमा परेको छ । त्यसैले स्वदेशमा नै देश तथा माटो सुहाउँदो कृषि व्यवशाय संचालन गरी कृषि पेशालाई मर्यादित बनाउँदै स्वाभिमानी बन्नु र आफ्नो जीवनस्तर उकास्नु हामी सबै नेपालीको परम कर्तव्य हो (विष्ट, २०६८) ।

कृषि जन्य वस्तु उत्पादनमा ईलामका कृषकले यहि पेशाबाट बार्षिक ३२ अर्ब भन्दा धेरै आम्दानी गर्ने गरेका छन् । चिया, अदुवा, अलैंची, तरकारी र हाल चिराइतो उत्पादनबाट आम्दानी बढ्दै गएपछि यहाँको जनजीवनमा उल्लेख्य सुधार आएको छ । जिल्लामा धेरै रकम भित्र्याउन चिया, अलैंची, अदुवा, अम्रिसो लगायत अगाडि छन् । जिल्लामा फस्टाएको नगदे बाली, फलफुल र सागसब्जीका कारण तराई भर्ने ट्रक रित्तो फर्कदैनन् । हरेक सिजनमा फरक-फरक कृषि उपज उत्पादन हुने भएकाले दर्जनौं मालबाहक ट्रकले दोहोरो भारी पाउने गरेको सञ्चालक बताउँछन् ।

हिउँदे तरकारी उत्पादनबाट मात्रै ५५ करोड ४ लाख रुपैया आम्दानी हुन्छ । विभिन्न ११ प्रकारका तरकारी बालीबाट हिउँद याममा मात्र यो आम्दानी भित्र्याउने गरेका हुन् । बेमौसमी तरकारीका रुपमा जिल्लाका कृषकहरूले काउली, बन्दा, गाँजर, मूला, मटरकोसा र गोलभेडा लगायतका खेती गर्छन् । सदरमुकाममा शित भण्डार निर्माण भएपनि सञ्चालन नहुँदा कृषि जन्य वस्तु उत्पादन भएकै बेलामा विक्रि गर्नु पर्ने बाध्यता छ । कृषि जन्य उत्पादन बाहेक दूध विक्रिबाट मात्रै यहाँका कृषकले मासिक २२ करोड भन्दा बढि आम्दानी गर्ने गरेको जिल्ला पशुसेवा कार्यालयको तथ्याङ्क छ । व्यवसायिक कृषि उपजकै कारण ग्रामिण क्षेत्रमा व्यवस्थित घर बनाउने, विद्युत जडान गर्ने, मनोरञ्जनका साधन राख्ने, बालबच्चा पढाउने र शहरी क्षेत्रमा जग्गा जोड्ने काम कृषकले गरेका छन् (भट्टराई, २०७०) ।

उपरोक्त लेख रचनाहरुको अध्ययनबाट वर्तमान परिवेश र समयको माग अनुसार सैद्धान्तिक कोरा ज्ञानले मात्र व्यक्ति आफ्नो जीविको पार्जन गर्न सक्षम हुन नसक्ने भएकोले जीविको पार्जन गर्न सजिलै सहयोग पुग्ने र व्यवहारिक एवं समयको माग अनुसार व्यवसायिक/ प्राविधिक शिक्षाको पनि नितान्त जरुरी देखिएको र माग पनि बढ्दो अवस्थामा रहेको पाईन्छ ।

२.२ अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका

समाज विकासको महत्वपूर्ण पक्ष शिक्षा हो । त्यसैले शिक्षालाई सामाजिक सेवाको रूपमा लिईन्छ । जसको लागि जनताको साथ र सहभागिताको जरुरी हुन्छ । शिक्षाको माध्यमबाट समाजको विकासका लागि जनताको व्यापक सहभागिता गराउन मानव सम्बन्ध र विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्तलाई माध्यमको रूपमा लिईएको छ । यसैले यो अध्ययन विकेन्द्रीकरण र मानव सम्बन्धमा आधारित रहेर अधि बढाइएको छ । मानव सम्बन्ध सिद्धान्त सन् १९५० ताका प्रचलित सिद्धान्त हो । यस अघिको सिद्धान्तले संगठन र कार्यलाई यान्त्रिक दृष्टिकोणले हेरेको कारण यो सिद्धान्तको शुरुवात भएको मानिन्छ । फोलेटको विचारमा कुनै पनि संगठनमा उपलब्ध श्रोतको उचित व्यवस्थापन गर्नका लागि संगठनमा आवद्ध सरोकारवाला बिचमा मानवीय सम्बन्ध राम्रो हुनु पर्दछ । यसै गरी उनले प्रजातान्त्रिक र सहभागितामुलक सिद्धान्तलाई जोड दिदै सामुहिक भावनाबाट नै अत्यधिक सफलता हासिल हुने कुरामा जोड दिएका छन् । सिधा सम्पर्क गरी समन्वय गर्ने, कार्यक्रमको प्रारम्भिक अवस्थाबाट नै समन्वय गर्ने, उपलब्ध श्रोत साधनलाई सामुहिक लक्ष्य प्राप्त तर्फ एकिकृत गर्ने र समन्वय निरन्तर हुनुपर्दछ भन्ने उनीहरुका सिद्धान्तको महत्वपूर्ण पक्षहरु हुन् । (काफले, २०६०)

Abraham Maslow (1943) को अभिप्रेरणा सम्बन्धी सिद्धान्त अनुसार शिक्षकको आवश्यकता बुझेर सोही अनुरूप अभिप्रेरित गर्न सकेमा विद्यालयको प्रत्येक कार्यमा स्वतः स्फुर्त उसको सहभागिता वृद्धि हुन जान्छ । त्यसै गरी अभिभावक र शिक्षकलाई उनीहरुको आवश्यकता र चाहना बुझेर विद्यालयले सन्तुष्ट राख्न सकेमा उनीहरुको सहभागितामा वृद्धि भई उत्तम शैक्षिक व्यवस्थापन गर्न मद्धत पुग्छ र विद्यालयको शैक्षिक गुणस्तर एवं शैक्षिक उपलब्धी वृद्धि हुन सक्छ (शर्मा, २०६२) ।

त्यसै गरी एउटा विद्यालयमा काम गर्ने शिक्षकहरु बीच ती कुराहरु लागू हुन सक्ने हो भने अवश्य राम्रो र गुणस्तरीय शिक्षा प्राप्त गर्नमा सहज हुने थियो । उक्त सिद्धान्तको आधारमा विद्यालय जस्तो महत्वपूर्ण सांगठनिक निकायमा विद्यालय परिवारलाई मिलाएर अगाडि बढाउन सकेमा मात्र राम्रो नतिजा अथवा उपलब्धी प्राप्त हुन सक्छ । यिनै सिद्धान्तहरुका आधारमा अभिभावक र शिक्षकहरुको

आवश्यकता र चाहना बुझेर विद्यालयले सन्तुष्ट राख्न सकेमा विद्यालयमा उनीहरूको सक्रियता वृद्धि भई शिक्षक व्यवस्थापन गर्न सहयोग पुग्दछ र विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धी उच्च हुन सक्छ भने मान्यता अनुसार सिद्धान्तको खाका निर्माण गरिएको छ ।

२.३ पुनरावलोकनको उपादेयता

कुनै पनि शोध अध्ययनका क्रममा सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकनको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । यस अध्ययनका क्रममा पनि यस अध्ययनसंग सम्बन्धित विभिन्न लेख रचना, पत्रपत्रिका, पुस्तिका, बुलेटिन, पुस्तक आदिको अध्ययन गर्ने कार्य गरिएको छ । माथि उल्लेख गरिएको साहित्यको पुनरावलोकन तथा सैद्धान्तिक आधारहरू केलाउन विद्यार्थीमा सीप विकासका विभिन्न पक्षहरू रहेको पाईन्छ । विभिन्न विद्वानहरूको लेख, रचनाहरूको अध्ययनबाट सैद्धान्तिक खाका चयन गर्नुमा प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्नुका साथै अनुसन्धान कार्य दोहोरिन बाट समेत बचेको छ । यस अघि गरिएको पूर्व साहित्यको अध्ययनले यस अध्ययन अनुसन्धानको लागि उद्देश्य चयन गर्न, अध्ययनको अवस्थाको मार्ग निर्देशन गर्न, तथ्यांक संकलन गर्न समेत उल्लेखनीय भूमिका रहेको छ । यिनै कुराहरूलाई सम्बन्धित साहित्यको अध्ययनको शैक्षिक उपादेयताको रूपमा लिइएको छ ।

उपरोक्त विभिन्न विद्वानहरू र लेखकहरूको लेख, रचनाहरूको अध्ययनबाट हाम्रो देशमा कृषिको माध्यमबाट राम्रो रोजगारी र आर्थिक उन्नतिको प्रशस्त सम्भावना भएकोले विदेशमा गई परिश्रम गर्नुभन्दा आफ्नै माटोमा केहि गरे हुने र बेरोजगारी भई बस्नु पर्ने अवस्थाको अन्त्य हुने देखेर यस विषयमा नै खोज, अध्ययन, अनुसन्धान गर्न मलाई उत्प्रेरणा र हौसला प्राप्त भएरै यस विषयलाई छनोट गर्न र अध्ययनलाई अगाडि बढाउन सहज वातावरण मिलेको महशुस गरेको छु ।

परिच्छेद तीन

अध्ययन विधि

कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धानका निर्दिष्ट उद्देश्यहरु पुरा गर्नका लागि अनुसन्धानको ढाँचा, जनसंख्या र नमुना छनोट प्रक्रिया, तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया र तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषणको आवश्यकता पर्दछ । जसलाई यस परिच्छेदमा निम्न शीर्षकहरुमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा

कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धानलाई पूर्णता प्रदान गर्नका लागि अध्ययन अनुसन्धानको निश्चित दायरा वा ढाँचा भित्र रही अध्ययन अनुसन्धान गर्नु पर्ने हुन्छ । अनुसन्धानको ढाँचा भन्नाले सो अध्ययन अनुसन्धानको प्रकृति के कस्तो रहने, संग्रहित तथ्याङ्कलाई के कसरी व्याख्या र विश्लेषण गर्ने भनेर पुर्व निर्धारण गरिएको आधिकारिक जानकारी हो । त्यसै गरी यो अनुसन्धान वर्णनात्मक प्रकृतिको भएकोले अध्ययन अनुसन्धानका क्रममा सम्बन्धित विद्यालयको अवलोकन, अर्न्तवार्ता र रुजु सूचिका आधारमा संकलित तथ्याङ्कहरुलाई व्याख्या एवं विश्लेषण गरिएको छ ।

३.२ अध्ययनको जनसंख्या र नमूना छनोट :

कुनै पनि अनुसन्धानलाई पूर्णता प्रदान गर्नका लागि आवश्यक जनसंख्याको आवश्यकता पर्दछ । यस अध्ययनको उद्देश्यलाई पूरा गर्न समय, आर्थिक र भौतिक स्रोत र साधनको अभावले गर्दा सम्बन्धित प्रस्तावित क्षेत्रको प्रतिनिधित हुने गरी अनुसन्धानको लागि आवश्यक जनसंख्या र उद्देश्यमुलुक नमुना छनोट विधिको आधारमा गरिएको छ । यस अध्ययन अनुसन्धानलाई पूर्णता प्रदान गर्न प्राविधिक शिक्षाको रूपमा कृषि शिक्षा संचालन गर्न अनुमति प्राप्त केही विद्यालय मध्ये भुवानी स्रोत केन्द्र अर्न्तगत पूर्वी चितवनको रत्तननगर नगरपालिका वडा न. २ मा अवस्थित श्री नेपाल उ.मा.वि. र नवलपरासी जिल्लाको दुईवटा विद्यालयहरु क्रमशः प्रगतिनगरमा अवस्थित श्री पृथ्वी मा.वि. र डेढगाँउ अवस्थित श्री डेढगाँउ उ.मा.वि समेत गरी दुई वटा विद्यालयहरुबाट निम्न तालिका अनुसारको विद्यार्थी संख्या पाईयो ।

तालिका नं. १

छनौट गरिएका विद्यालयको विद्यार्थी संख्या

क्र.सं.	विद्यालयको नाम र ठेगाना	छात्र	छात्रा	जम्मा
१.	नेपाल उ. मा. वि., रत्ननगर, चितवन	१४	१७	३१
२.	पृथ्वी मा. वि., प्रगतिनगर, नवलपरासी	२२	१८	४०
३.	डेढ गाउँ उ. मा. वि., डेढ गाउँ नवलपरासी	२१	१७	३८
जम्मा		५७	५२	१०९

स्रोत: स्थलगत अध्ययन तथा विद्यालय स्रोत, २०७०

माथिको तालिका हेर्दा कुल १०९ विद्यार्थीहरू मध्ये ५७ जना छात्र र ५२ जना छात्रा रहेको पाइयो । त्यसैगरी नेपाल उ.मा.वि., रत्ननगरमा जम्मा ३१ जना विद्यार्थीहरू मध्ये १४ छात्र र १७ छात्रा रहेको पाइयो । त्यस्तै पृथ्वी मा. वि., प्रगतिनगरको तथ्याङ्क हेर्दा कुल ४० जना मध्ये २२ जना छात्र र १८ जना छात्रा रहेको पाइयो भने डेढ गाउँ उ.मा.वि., डेढ गाउँमा २१ जना छात्र र १७ जना छात्रा गरी कुल ३८ जना रहेको पाइयो ।

उपरोक्त विद्यार्थीहरू मध्ये प्रत्येक विद्यालयबाट २ जना छात्र र २ जना छात्रा गरी जम्मा ४ जना सम्भावना रहित किसिमले छनौट गरियो । यसैगरी प्रत्येक विद्यालयका प्र.अ. १ जनाका दरले ३ जना, प्रत्येक विद्यालयका २/२ जना प्रशिक्षक, श्रोत व्यक्ति १ जनाका दरले ३ जना, वि.व्य. समितिका अध्यक्ष १ जनाका दरले ३ जना, प्रत्येक विद्यालयका २/२ जनाका दरले अभिभावकहरू ६ जना गरी जम्मा ३३ जनालाई यस अध्ययनको जनसंख्याका रूपमा छनौट गरिएको छ ।

३.३ तथ्याङ्कका स्रोतहरू

यस अध्ययन अनुसन्धानका लागि आवश्यक तथ्याँक र जानकारी संकलनका लागि प्राथमिक र द्वितीय स्रोतको परिचालन गरिएको छ ।

क. प्राथमिक स्रोत :

यस अध्ययन तथा अनुसन्धानको क्रममा तथ्यांक संकलनको प्राथमिक स्रोत अर्न्तगत प्रश्नावली विधि र अवलोकन फारामलाई आधार बनाईएको छ । जसमा तथ्यांक संकलनका लागि शोधकर्ताको प्रत्यक्ष उपस्थितिमा अनुसूची १ देखि ७ सम्मका अर्न्तवार्ता प्रश्नावलीहरु र अवलोकन फारामका आधारमा प्रयोग गरिएको छ ।

ख. द्वितीय स्रोत :

यस अध्ययन तथा अनुसन्धानको लागि आवश्यक र द्वितीय स्रोत अर्न्तगत अनुसन्धानसँग सम्बन्धित विद्यालयका सुचना तथा अभिलेखहरु, पत्रपत्रिकाहरु, लेखरचनाहरु, पुस्तिकाहरु, बुलेटिनहरु, प्रकाशित शोधपत्रहरु एवं सम्बन्धित प्रतिवेदनलाई आधार लिई प्रयोग गरिएको छ ।

३.४ तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरु

यस शोध अध्ययनका लागि निम्न साधनहरुको विकास गरी उपयोगमा ल्याईएको छ ।

३.४.१ अवलोकन फाराम :

यस अध्ययन अर्न्तगत छनौटमा परेका विद्यालयमा विद्यालयको वर्तमान शैक्षिक अवस्था, कक्षाकोठाको व्यपस्थापन, शिक्षण विधि, शैक्षिक सामग्रीको वर्तमान अवस्था र प्रयोग, शिक्षक प्रशिक्षकहरुले प्राप्त गरेका तालिम तथा अनुभवहरु, सैद्धान्तिक र प्रयोगात्मक शिक्षणको प्रयोगको अवस्था, विद्यार्थी मुल्याङ्कन, शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग, प्रश्नपत्र निर्माण र मुल्याङ्कन जस्ता र शैक्षिक कृयाकलापहरुको वास्तविक सत्यतथ्य पत्ता लगाउनका लागि अनुसूची १ मा उल्लेखित अवलोकन फारामको प्रयोग र तालिका नं. १ मार्फत आवश्यक प्रयोग गरिएको छ ।

ख. अर्न्तवार्ता प्रश्नावली :

यस अध्ययन अर्न्तगत छनौटमा परेका विद्यालयका प्र.अ., वि.व्य.स.का अध्यक्षहरु, विद्यार्थीहरु, स्रोत व्यक्तिहरु, अभिभावकहरु, कृषि प्रशिक्षकहरुसँग अनुसन्धानकर्ताले प्रत्यक्ष भेट गरी अर्न्तवार्ता प्रश्नावली (अनुसूची २ देखि ७ सम्म) को प्रयोग गरी आवश्यक जानकारीहरु प्रयोग गरिएको छ ।

३.५ तथ्याङ्क सङ्कलनको विधि

यस अध्ययनको प्रयोजनका लागि छनौट गरिएका सम्बन्धित विद्यालयका प्र.अ., बि. व्य.स.का अध्यक्षहरु, प्रतिनिधि विद्यार्थीहरु, स्रोत व्यक्तिहरु, अभिभावकहरु, कृषि प्रशिक्षकहरु संग प्रत्यक्ष भेट गरी (अनुसुचि २ देखि ७ सम्म) का अर्न्तवार्ता प्रश्नावालीका आधारमा आवश्यक जानकारीहरु संकलन गरिएको छ । स्थलगत भ्रमणका आधारमा विद्यार्थी संख्या टिपोट गरिएको छ । यो अध्ययन अनुसन्धान विशेष गरी वर्णनात्मक प्रकृतिको हुनाले खुल्ला अर्न्तवार्ता प्रश्नावली प्रयोग गरिएको छ । यसै गरी द्वितीय स्रोतका रूपमा आवश्यक सुचना संकलनका लागि विभिन्न, पत्रपत्रिकाहरु, सम्बन्धित लेखरचनाहरु, पुस्तिकाहरु, बुलेटिनहरु, प्रकाशित शोधपत्रहरु, सम्बन्धित विद्यालयका अभिलेखहरु, ईमेल, ईन्टरनेट आदिबाट समेत संकलन गरिएको छ ।

३.६ तथ्याङ्क विश्लेषण विधि

प्राप्त अस्पष्ट तथ्याङ्कलाई प्रशोधन गरी स्पष्ट र व्यवस्थित बनाइएको छ । तथ्याङ्क संकलन गर्न प्रयोग गरिएका अनुसन्धानका साधनहरुबाट प्राप्त तथ्याङ्कको स्वरूपको आधारमा तथ्याङ्कहरुलाई वर्णात्मक तरीकाले व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद चार

नतिजा र छलफल

शै.सत्र २०७० देखि विद्यालयमा संचालन गर्ने भनिएको प्राविधिक शिक्षाका निम्ति १०० वटा सामुदायिक विद्यालयहरू छनौट गरिएका मध्ये कृषि शिक्षा संचालन गर्न अनुमति प्राप्त केहि विद्यालयहरूमा रत्ननगर-२, चितवन अवस्थित एक र नवलपरासी जिल्लामा रहेको दुई विद्यालयहरूबाट क्रमशः प्रत्येक विद्यालयका प्र.अ. १, कृषि प्रशिक्षक २/२ जना, स्रोतव्यक्ति १, वि.व्य.स.का अध्यक्ष १, प्रत्येक विद्यालयका २/२ जना छात्रछात्राहरू, अभिभावकहरू २ जना गरी जम्मा ३३ जनालाई अध्ययनको जनसंख्याका रूपमा छनौट गरी अनुसन्धानकर्ताको प्रत्यक्ष उपस्थितिमा अनुसूची अनुसारका अर्न्तवार्ता प्रश्नावलीको प्रयोग मार्फत प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई तोकिएको उद्देश्य अनुसार निम्नानुसार शिर्षकहरूमा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

यस अध्ययनबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूको व्याख्या एवं विश्लेषण गर्दा अर्न्तवार्ता प्रश्नावली, अवलोकन फाराम, प्र.अ., विद्यार्थीहरू, स्रोतव्यक्ति, शिक्षक/ प्रशिक्षक एवं अभिभावकहरूसँगको अर्न्तक्रिया छलफलबाट प्राप्त तथ्य अनुसार छनौटमा परेका तीनवटै विद्यालयहरूमा संचालित कृषि शिक्षामा अध्ययनरत विद्यार्थीको मूल्याङ्कन प्रणाली पुरानै प्रणालीको रहेको पाइयो भने प्रयोगात्मक कार्यलाई जोडिदिई कृषि शिक्षा प्राविधिक शिक्षा भएकोले सैद्धान्तिक ४०% र प्रयोगात्मक शिक्षण ६०% रहेकोमा विद्यार्थीहरू सन्तुष्ट रहेको तथ्य समेत अनुसन्धानको क्रममा जानकारी प्राप्त भएको छ ।

कृषि शिक्षा संचालन भएको विद्यालयका विद्यार्थीहरूको सीप विकासमा धेरै बढोत्तरी भएको पाइयो । जस्तै विद्यार्थीहरूमा बिउ कसरी रोप्ने र हुर्काउने ? बाली विरुवामा लाग्ने किराहरूको पहिचान, विरुवालाई कसरी ती किराहरूले हानि पुऱ्याउँदछ ? बगैंचा, करेसावारीको बनोट तयार गर्नु, बाली विरुवामा के कस्ता रोगहरू लाग्दछन् ? कुन मौसम र माटोमा कस्तो बाली लगाउने ? आदि बाली विरुवाहरूको प्रकारहरूको बारेमा जानकारी हुनुका साथै आफूले सिकेका ज्ञानहरूलाई व्यवहारमा प्रयोग गरेर घरमा, विद्यालयमा, करेसावारी, बगैंचा निर्माण गर्ने, फलफूल तरकारी खेती, अन्नबाली लगाउने काममा अभिभावकलाई उत्साहित भई सहयोग गर्ने पाइयो ।

छनौटमा परेका विद्यालयमा देखिएका समस्या तथा कमिकमजोरीहरूलाई खोतल्दा विद्यालयमा कमजोर भौतिक पूर्वाधारको कमी, भाषिक कठिनाई, पाठ्यपुस्तकको उपलब्धतामा कठिनाई, प्रयोगात्मक ज्ञानको लागि आवश्यक सामग्रीको अभाव, प्रयोगशालाको अभाव, आवश्यक खेती योग्य

जमिन, मलखाद, सिंचाई र आवश्यक औजारको आवश्यक मात्रामा उपलब्धता नहुनु, सामुदायिक विद्यालयबाट आएका विद्यार्थीहरूलाई अग्रेजी माध्यम भएकोले कठिनाई भएको गुनासोको साथै टाढा टाढाबाट यस विषय अध्ययन गर्न आउने विद्यार्थीहरूलाई सुविधासहितको छात्रावासको व्यवस्था नभएको जस्ता समस्याहरू रहेको अध्ययनका क्रममा जानकारी प्राप्त भएको थियो ।

कृषि शिक्षणमा देखिएका समस्या समाधानका लागि शिक्षक प्रशिक्षकहरूलाई आफ्नो पेशाप्रति लगाव र लगनशील भई क्रियाशिल राख्नको लागि विद्यालयको स्रोतबाट थप सेवा र सुविधाको साथै शैक्षिक भ्रमण, पुरस्कारको व्यवस्था सहितको थप कार्यक्रमहरू ल्याई प्रोत्साहित गर्नुपर्ने, विद्यालयमा रहेको राजनीतिक हस्तक्षेपलाई न्यून गरी शिक्षण कार्यलाई बढी जोड दिन सकेको खण्डमा शैक्षिक वातावरणको सृजना भई कृषि शिक्षा शिक्षण प्रभावकारी हुन सक्दछ । यस्तै यस शिक्षा नयाँ शैक्षिक कार्यक्रम भएकोले यसका बारेमा अभिभावकहरूलाई विस्तृत जानकारी दिनुपर्ने आवश्यकता महसुस गरिएको पाईयो ।

४.१ सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा कृषि शिक्षाको अवस्था

सामुदायिक विद्यालय र कृषि शिक्षाको अवस्था नामक शीर्षकमा गरिएको यस शोध कार्यमा अनुसन्धान कर्ताको प्रत्यक्ष अवलोकन तथा अनुसूचीमा उल्लेखित प्रश्नावलीका आधारमा विद्यालयमा पढाई भएको व्यवशायिक शिक्षाको रूपमा कृषि शिक्षा र यसले पारेको समग्र अवस्थाका बारेमा अध्ययन अनुसन्धान गरिएको छ । जसलाई निम्नानुसार शीर्षकमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.१.१ कृषि शिक्षा संचालन गर्न अनुमति प्राप्त विद्यालयहरूको वर्तमान अवस्था

सामुदायिक विद्यालयमा प्रत्येक वर्ष विद्यार्थी घट्ने क्रम जारी रहेको अवस्थामा गत वर्ष २०७० देखि सरकारले नेपाल भरिका सामुदायिक विद्यालयहरू मध्ये १०० वटा विद्यालयहरूमा प्राविधिक शिक्षाको सुरुवातसँगै सामुदायिक विद्यालयहरूमा यस शिक्षाको प्रभावले विद्यार्थीहरूमा आकर्षण रहेको पाईयो । प्राविधिक शिक्षामा शोधकर्ताले कृषि शिक्षा संचालन भएको तीन विद्यालय अवलोकन गर्ने क्रममा राम्रो र सकारात्मक प्रभाव परेको पाइयो । साथै टाढाटाढाबाट पनि यस शिक्षा अध्ययन गर्न आएको पाईयो । भावी दिनमा यस शिक्षाले आत्मनिर्भर हुन सक्ने, स्वरोजगार भै कृषिमानै केही गरी देश विकास गर्न सकिने, स्वावलम्बी भएर बाँच्न सकिने जस्ता सकारात्मक सोचका साथ आकर्षक भएको पाइयो । विद्यालयमा हुने अध्यापन सहि र प्रभावकारी ढंगले हुँदैन, कार्यरत शिक्षकहरू पूर्ण

दक्ष एवं योग्य छैनन् र आवश्यक भौतिक पूर्वाधार नभएको अवस्थामा विद्यार्थीहरूमा त्यसको सकारात्मक प्रभाव पर्न सक्दैन । व्यवसायिक शिक्षा घोकेर, कण्ठ गरेर उत्तीर्ण हुनका लागि मात्रै नभई विद्यार्थीको भविष्य निर्माणका लागि दिईने शिक्षा भएको हुँदा व्यवसायिक शिक्षा प्रदान गर्ने विद्यालयहरूले भावी दिनहरूमा आत्मनिर्भर हुने खालका, दैनिक प्रयोगमा आउने, राष्ट्रका लागि आवश्यक दक्ष, सक्षम, सबल र सभ्य नागरिक तयार गर्नमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने किसिमका पाठ्यक्रमहरू समावेश गर्न सकेको खण्डमा सान्दर्भिक हुने देखिन्छ ।

अनुसन्धानका लागि छनौटमा परेका चितवनको श्री नेपाल उच्च मा. वि. र नवलपरासीको श्री पृथ्वी मा. वि. र श्री डेढगाउँ उ.मा.वि. अवलोकनका क्रममा प्रयोगशाला, शैक्षिक सामग्री स्नातकोत्तर गरेका र तालिमप्राप्त शिक्षक, प्रयोगात्मक खेती गर्ने पर्याप्त जग्गा प्रयोगशालामा रहेको सैद्धान्तिक एवं प्रयोगात्मक अभ्यास संगसंगै संचालन भएको जानकारी सम्बन्धित विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक/ प्रशिक्षक, विद्यार्थी, स्रोतव्यक्ति, अभिभावकहरूसँग गरिएको छलफल एवं अन्तरक्रियाबाट उपरोक्त तथ्य प्राप्त भएको छ । यसरी कृषि शिक्षा अध्यापन गराउँदा विभिन्न मल, बीउ, बालीनालीमा लाग्ने रोगका बारेमा, कस्तो माटोमा कस्तो बाली विरुवा कहिले र कसरी लगाउनुका साथै रेखदेख कसरी गर्ने जस्ता विषयवस्तुको बारेमा आवश्यक जानकारी पाएको पाईयो । यस विषयको अध्ययन पश्चात विद्यार्थीहरूमा बेग्लै उत्साह, भावीजीवनको लागि आशावादी, उपयोगी, कृषि पेशामा केही गर्न सकिने उत्साहजनक लागेको जस्ता प्रतिक्रिया विद्यार्थीहरूबाट प्राप्त भएको पाईयो ।

यस शिक्षा पढ्दै गरेका विद्यार्थीहरू घरमा गई आफ्नो घरबारीमा बुवाआमालाई सघाउने, सल्लाह दिने, विद्यालयमा बगैँचा निर्माण, आफ्नो जग्गा हुने विद्यालयमा आफ्नै जग्गामा र नहुने विद्यालयमा भाडामा लिई खेती गरी प्रयोगात्मक अभ्यास गरेको पाईयो । व्यवसायिक ज्ञानमा आधारित यस शिक्षाले पढेर मात्र होईन गरेर सिकिन्छ, भन्ने भावनाको विकास, प्रत्येक दिन जीवनपयोगी र व्यवसायिक ज्ञान सिकिरहेको महसुस भएको पाईयो ।

कृषि शिक्षाले विद्यार्थीको सीप विकासमा राम्रो र धेरै सकारात्मक प्रभाव परेको, सन्तोषजनक, आत्मनिर्भर बन्ने अपेक्षा, प्रारम्भिक चरणमा रहेकोले कार्यान्वयन पक्षमा सुधार गर्नु पर्ने, व्यवसायीक भएको, राम्रो प्रभाव परेको, विद्यार्थीहरू उत्साहित र आशावादी भएका जस्ता तथ्य अनुसन्धानले

विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक/ प्रशिक्षक, वि.व्य.स. अध्यक्ष, अभिभावकहरूसँग गरेको छलफल, अन्तर्क्रियाको क्रममा जानकारी प्राप्त भएको छ ।

४.१.२ कृषि शिक्षा प्रति विद्यार्थी स्रोत व्यक्ति, अभिभावक, प्र.अ., शिक्षक/

प्रशिक्षकहरूको धारणा

विद्यालयमा कृषि शिक्षा अध्यापन गराउँदा अध्यापन गर्ने शिक्षक/ प्रशिक्षक तथा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूको धारणाले नै सीप विकासमा उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । सामुदायिक विद्यालय र कृषि शिक्षाको अवस्था नामक शीर्षक चयन गरी गरिएको यस अध्ययन अनुसन्धानमा छनौटमा परेका विद्यालयहरूका शिक्षक/ प्रशिक्षक तथा विद्यार्थीको के कस्तो धारणा रहेको छ ? उनीहरू कृषि शिक्षामा के कस्तो चाख राख्ने गर्दछन् ? विद्यालयले अध्यापन गराउँदै आएको कृषि शिक्षा विद्यार्थीका लागि प्रभावकारी हुन सकेको छ कि छैन भन्ने जस्ता कुराहरूमा जानकारी प्राप्त गर्नका लागि छनौटमा परेका शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूसँग अन्तर्क्रिया गरिएको थियो ।

यसरी गरिएको छलफल अनुसार विद्यालयले अध्यापन गराउँदै आएको कृषि शिक्षा अध्ययनका लागि विद्यार्थीहरू उत्साहित भई क्रियाशिल रहेको र विशेष लगाव र रुची पैदा भएको, व्यावहारिक सीप विकास भईरहेको, घरायसी जीवनको लागि उपयोगी भएको, अरु विषयको दाँजोमा सर्वोत्कृष्ट भएको, सिपमूलक क्षमताको विकास, आत्मनिर्भरतामा आएको विकास, उच्चतहको अध्ययनमा सहयोग, नयाँ र नौलो विषय भएकोले दैनिक अन्वेषणमा लाग्ने, जागरुक, अध्ययनशील तथा नेतृत्वको विकासमा सहयोग गर्ने भएको हुँदा अध्ययनका लागि उपयुक्त रहेको तथ्य शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक, प्र.अ., स्रोतव्यक्ति एवं वि.व्य.स. अध्यक्षहरूसँगको अन्तरक्रियाबाट जानकारी प्राप्त भएको थियो ।

उपरोक्त सरोकारवालाहरूसँगको अन्तरक्रियाबाट सामुदायिक विद्यालयमा कृषि शिक्षाको अवस्था अत्यन्तै सकारात्मक र प्रभावकारी रहेको पाईयो । भविष्यमा कृषि पेशा अपनाएर पनि जीवन गुजार्न सकिने भएकोले अभिभावकहरू सन्तुष्ट रहेको पाईयो । यसै गरि यस शिक्षा प्राविधिक शिक्षा भएकोले विद्यार्थी, स्रोत व्यक्ति, प्र.अ., प्रशिक्षक, अभिभावक सहित सबै सरोकारवाला पक्षहरू समेत उत्साहित एवं सन्तोष जनक रहेको पाईयो । हाम्रो देश कृषि प्रधान देश र अधिकांश जनता कृषिमा नै आश्रित

भएकोले कृषि सम्बन्धित शिक्षाले नयाँ पुस्तालाई आकर्षण गरि व्यवसायिक कृषिमा लाग्न र स्वरोजगार भै जीवन यापन गर्न सकिने कुरा छलफल एवं अन्तर्क्रियाबाट प्रष्ट भयो ।

४.२ कृषि शिक्षाले विद्यार्थीको सीप विकासमा देखा परेको परिवर्तनको अवस्था

वर्तमान परिवेशमा नेपाल सरकारले सामुदायिक विद्यालयहरूमा अध्ययन र विद्यार्थीहरूका लागि प्राविधिक सीपको विकास गर्ने अभिप्रायले शैक्षिक सत्र २०७० सालदेखि कक्षा ६ का लागि व्यवसायिक विषय अन्तर्गत पेशा तथा व्यवशाय नामक १०० पूर्णांकको विषय थप गरी अध्यापन कार्य शुरु गरेको पाईन्छ । कक्षा ६ मा राखिएको यस पेशा व्यवशाय अन्तर्गत वैज्ञानिक, जीवनोपयोगी, व्यवसायिक, आत्मनिर्भर, सीपमूलक विषयलाई मात्र समेटिएको छ ।

यसैगरी माध्यमिक तह अन्तर्गत साधारण र व्यवसायिक गरी दुई धारको विषयगत परिकल्पनालाई निरन्तरता दिईएको छ । स्कुले शिक्षा पूरा गरिसकेपछि 'गरिखान सक्षम बनुन्' भनेर यो नीति लिईएको हो । हाल व्याप्त युवा बेरोजगारी समाप्त गर्ने र देशलाई आर्थिक समृद्धि तिर लैजाने नै यसको अभिप्राय हो । (शर्मा, २०६६)

सामुदायिक विद्यालय र कृषि शिक्षाको अवस्था नामक शीर्षक चयन गरी गरिएको यस अध्ययन अनुसन्धानमा कृषि शिक्षाले विद्यार्थीको सीप विकासमा पारेको प्रभावका सम्बन्धमा अनुसन्धानकर्ता प्रत्यक्ष उपस्थित भएर छनौटमा परेका विद्यालयका शिक्षक, विद्यार्थी, प्र.अ., वि.व्य.स. अध्यक्ष, स्रोत व्यक्तिसँग छुट्टाछुट्टै प्रश्नावलीका आधारमा गरिएको छलफल र अन्तर्क्रियाबाट प्राप्त जानकारी निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.२.१. नेतृत्व तथा समूहमा कार्य गर्ने क्षमताको विकास

अध्ययनका लागि छनौटमा परेका विद्यालयहरूमा संचालन भएको कृषि शिक्षाले विद्यार्थीको सीप विकासमा के कस्तो प्रभाव पारेको छ भन्ने बारेमा गरिएको छलफल र अन्तर्क्रियाका आधारमा प्राप्त जानकारी अनुसार यस शिक्षा पढाई भएपछि विद्यार्थीहरू दैनिक जीवनमा व्यवहारिकता तर्फ उन्मुख भई कृषि सम्बन्धी कार्यमा अग्रसर हुने, कृषिप्रति सकारात्मक सोचको विकास, घरपरिवार र छिमेकीहरूलाई पनि मौसम अनुसारको तरकारी, बगैंचामा लगाईने फूलहरूका बारेमा जानकारी गराउने, यस शिक्षाको आगमन सँगै विद्यार्थीमा सीप र जाँगर अझ तिखारिएको, सामुहिक रूपमा

बारी वा बगैँचामा मिलेर कामगर्ने बानी र समूहको नेतृत्वका लागि प्रतिस्पर्धा गर्ने प्रतिस्पर्धी सोचको विकास भएको, आफूले सिकेका ज्ञान, सीप तथा अनुभवलाई अरु समक्ष के कसरी प्रदान गर्ने, समूहमा के कसरी मिलेर काम गर्ने भन्ने बारेमा दक्षता वृद्धि भएको तथ्य शिक्षक, विद्यार्थी, प्र.अ., स्रोतव्यक्ति, अभिभावक एवं वि.व्य.स. अध्यक्षबाट जानकारी प्राप्त भएको छ ।

४.२.२ कृषि शिक्षाको माध्यमले व्यवसायिक सीप तथा ज्ञानको विकास

अध्ययनका लागि छनौटमा परेका विद्यालयहरुमा अध्यापन हुने कृषि शिक्षाले विद्यार्थीको कृषि सम्बन्धी सीप तथा ज्ञानको विकास गराउनका लागि उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गरेको पाईयो । विद्यालयमा कृषिको अध्ययन पश्चात घरमा आफ्ना अभिभावकहरुलाई मौसम र माटो अनुसारको बाली लगाउने बारेमा जानकारी दिन सक्षम बालीनालीमा लाग्ने रोगका सम्बन्धमा कुन बालीमा कस्ता रोगहरु लाग्न सक्छन् भन्ने बारे, घरमा कृषि कार्यमा उत्साहित भई सरिक हुने गरेको, घरवरिपरि करेसाबारीको निर्माण गरी तरकारी खेतीमा संलग्न हुने गरेको जस्ता तथ्यहरु अनुसन्धानबाट प्राप्त भएको छ । विद्यार्थीको सीप विकासमा सहयोग पुगोस् भन्ने अभिप्रायले विद्यालयमा फलफुलका विरुवाहरु रोपेर तिनीहरुलाई के कसरी गोडमेल गर्ने, कस्ता कस्ता रोगहरु लाग्दछन् ? तिनको उपचारका उपायहरु के के हुन्छन् ? भन्ने जस्ता जानकारीहरु विद्यार्थीलाई दिदा उनीहरु पढ्ने मात्र नभई घरमा गएर समेत त्यसको व्यवसायिक प्रयोग गर्न सफल भई कृषि क्षेत्रमा केही मात्रामा भए पनि आधुनिकता ल्याउनमा सहयोग पुगेको तथ्य समेत प्र.अ., स्रोतव्यक्ति, वि.व्य.स., शिक्षक/ प्रशिक्षक, अभिभावकसँगको छलफल अन्तर्क्रिया एवं अनुसन्धानकर्ताको अवलोकन अनुसन्धानबाट जानकारी प्राप्त भएको थियो ।

कृषि शिक्षाको अध्ययनले समग्र विद्यार्थीहरुको व्यवहारमा परिवर्तन आई घर परिवारमा समेत सहयोगी, करेसाबारीको निर्माण एवं बगैँचाको निर्माण र रेखदेख, कृषि सम्बन्धि व्यवहारिक ज्ञान हासिल गर्नुका साथै कृषि सम्बन्धि कार्यमा अग्रसर हुने सामुहिक रुपले काम गर्ने र नेतृत्व सिपको विकास, रोगको पहिचान र निदान गर्न सक्ने क्षमता, किराहरुको पहिचान लगायत व्यवहारिक ज्ञानको अभिवृद्धि भएको पाइयो ।

यसरी यस शिक्षाको अध्ययन पश्चात विद्यार्थीहरु स्वरोजगार भै जीविको पार्जन गर्न सक्षम भै आफ्नो र समाजको आर्थिक उत्थानमा केहि हदसम्म सफल हुने क्रममा शंका नरहेको कुरा पुष्टि भएको पाईयो ।

४.३ कृषि शिक्षा शिक्षणमा देखा परेका समस्याहरु

कृषि शिक्षा भनेको विद्यार्थीहरुले परीक्षा उत्तीर्णका लागि मात्रै नभई भविष्यमा जीवनोपयोगी हुने शिक्षा हो । हाल बेरोजगारी समस्या विकराल बन्दै गईरहेको र शिक्षित भएर पनि प्राविधिक सीपको अभावका कारण कैयौ युवाहरु विदेशिनु परेका यथार्थता हाम्रा सामु यथावत रहेका छन् । हाल वर्तमान अवस्थाको आवश्यकतालाई महशुस गर्दै विद्यालयमा व्यवसायिक प्राविधिक शिक्षाहरुको अध्यापन गर्न शुरु गरिएको छ । सामुदायिक विद्यालय र कृषि शिक्षाको अवस्था नामक शीर्षकमा गरिएको यस अध्ययन अनुसन्धानमा विद्यालयमा कृषि शिक्षा अध्यापन गर्दा के कस्ता समस्या तथा चुनौतिहरु देखा परेका छन् भन्ने कुरालाई आधार मानेर अनुसूचीमा उल्लेखित प्रश्नावलीका आधारमा छलफल एवं अन्तर्क्रिया गरिनुका साथै अवलोकन फारमको प्रयोग गरेर अध्ययन अनुसन्धान समेत गरी प्राप्त जानकारीहरुलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.३.१ कृषि शिक्षा अध्यापनमा भाषिक समस्या, प्रयोगशाला र प्रयोगात्मक

सामग्रीको कमी, पाठ्यभारको अस्पष्टता र पाठ्यपुस्तकको अभाव

कृषि शिक्षा अध्यापनका क्रममा विद्यार्थीहरुलाई मुख्यरूपमा भाषिक समस्या रहेको पाईयो । सबै विषय अंग्रेजी माध्यमबाट पढाई हुने भएकोले बुझाईमा कमी, पाठ्यपुस्तकको उपलब्धतामा कठिनाई, प्रयोगात्मक ज्ञानको लागि आवश्यक सामग्रीको अभाव, प्रयोग शालाको कमी, पाठ्यभारको स्पष्ट नभएकोले प्रशिक्षकहरु समेत अन्यौलमा रहेको पाईयो । कृषि शिक्षा सैद्धान्तिक मात्र नभई प्रयोगात्मक शिक्षा भएकोले आवश्यक खेतीयोग्य जमिन, मलखाद, सिंचाई र अन्य सुविधामा कठिनाई, अंग्रेजी माध्यम भएकोले सामुदायिक विद्यालयबाट आएका विद्यार्थीहरुलाई गाह्रो परेको गुनासो, कक्षा ९ को स्तर भन्दा बढी लागेको आवश्यक स्रोत र साधनको पर्याप्तता नहुनु, पाठ्यपुस्तक उपलब्ध नहुनु, वि.व्य.स. का अध्यक्ष अभिभावक एवं विद्यार्थीसँगको छलफल र अन्तर्क्रियाबाट प्राप्त भएको थियो ।

४.३.२ प्रशिक्षकहरुमा पेशा प्रति उत्साहको कमी

विद्यालयमा अध्यापन गराउदै आएको कृषि शिक्षाका प्रशिक्षकहरु आफ्नो शिक्षण कार्यप्रति निरासाजनक भएकै कारणबाट पनि शिक्षणकार्यहरु प्रभावकारी हुन नसकेको पाइयो । कतिपय करारमा रहेका प्रशिक्षकहरु आफ्नो पेशा असुरक्षित रहेकै कारण भोलिका दिनहरुमा राम्रो अवसर पाए अर्को ठाउँमा जाने मनसाय रहेकै कारण यस पेशालाई केवल कामचलाउको रूपमा मात्रै लिएको जस्ता तथ्य समेत अनुसन्धानबाट जानकारी प्राप्त भएको छ । अनुसन्धानकै क्रममा छनौटमा परेको श्री पृथ्वी मा.वि. प्रगतिनगर नवलपरासीका प्रशिक्षक श्री हेमराज ढकाल गत असारमा नियुक्त भई हाल लोक सेवा आयोगबाट अधिकृत पदमा नाम निकलेपछि राजिनामा दिएर जानु भएको र अन्य विद्यालयका प्रशिक्षकहरु पनि सुविधा कम भएको र विदेश जाने तयारी गर्दै गरेको पाइयो । छलफलका क्रममा नै विद्यालय प्रशासन तथा वि.व्य.स. ले आफ्ना समस्या र गुनासाहरु प्रति वेवास्ता गरेको र कृषि शिक्षालाई कामचलाउ रूपमा मात्र लिएको पाईएकोले प्रशिक्षक एकलैले चाहेर पनि प्रभावकारी शिक्षण क्रियाकलाप गर्न नसकिने जस्ता तथ्य समेत अनुसन्धानबाट जानकारी प्राप्त भएको छ ।

प्रशिक्षकहरु अवसरको खोजीमा रहने हुनाले शिक्षण क्रियाकलाप प्रभावकारी नहुने, प्रशिक्षकहरुको स्थायित्व नहुनाले विद्यालयमा शैक्षिक वातावरण सुचारु हुन सहज नहुने र वातावरण खलबलिनै अवस्था, शिक्षकहरु फेरबदल भै रहने हुँदा समयमै पाठ समापन हुन समस्या आउने गरेको अवस्था पाईयो ।

४.३.३ प्रशिक्षकलाई प्रोत्साहनको अभाव

कृषि शिक्षा प्राविधिक शिक्षा पनि भएकोले सो शिक्षण गर्ने प्रशिक्षकहरुलाई सरकारले तोकेको तलबसुविधा बाहेक प्रोत्साहन स्वरूप भत्ता तथा सेवा सुविधामा वृद्धि गर्नुका साथै विशेष पुरस्कारको व्यवस्था गर्न सकेको खण्डमा उनीहरुमा पेशाप्रति अभिरुचि बढ्न जाने देखिन्छ । छनौटमा परेका विद्यालय प्रशिक्षक तथा प्र.अ.लाई कृषि शिक्षाको प्रशिक्षकहरुलाई प्रोत्साहन स्वरूप विद्यालयको तर्फबाट कस्तो व्यवस्था गरिएको छ ? भनि प्रश्न गर्दा कुनै थप सुविधा नभएको अन्य कक्षाहरुलाई शिक्षण गर्नु परेकोले कक्षाभार बढेको अवस्थाले पेशा प्रति नै नैराश्य लागेको तथ्य समेत प्रशिक्षकहरुबाट प्राप्त भएको थियो । यस सम्बन्धमा प्र.अ. र वि.व्य.स. अध्यक्षसँग राय लिने क्रममा

विद्यालयले चाहेर पनि आर्थिक अवस्थाको अभावले सुविधा थप्न नसकेको जानकारी प्राप्त भएको छ ।

४.३.४ विद्यालयमा बढ्दो राजनीतिक प्रभाव

राजनीतिबाट कुनै पनि क्षेत्र अलग हुन नसकेको अवस्था रहेको यथार्थता सँगै विद्यालयमा पनि शिक्षक प्रशिक्षक छनोटको क्रममा पनि आफ्नो विचार नजिकको व्यक्तिलाई ल्याउन अनेक चाल चलेको अवस्था रहेको सरोकारवाला व्यक्तिहरुबाट अनुसन्धानका क्रममा जानकारी भयो । दक्ष र इमान्दार शिक्षक पनि राजनैतिक प्रभावकै कारण पछ्याडि पर्ने, सरुवा हुने, पार्टीगत हिसाबले उसलाई अध्यापन गर्ने उपयुक्त वातावरण सिर्जना नहुने जस्ता कारणहरुले दक्ष भएर पनि शिक्षण कार्य प्रति रुचि नहुने, कुशल शिक्षक बनेर अध्यापन गर्न भन्दा कुशल राजनीतिज्ञ बन्न सकेको खण्डमा भविष्य उज्वल हुने हुँदा विद्यालयलाई पनि राजनीतिक कार्य थलोको रूपमा स्थापित गरिएको छ भन्ने जस्ता गुनासाहरु समेत प्रशिक्षक, प्र.अ. एवं अभिभावकहरुबाट प्राप्त भएको छ ।

४.३.५ कृषि शिक्षा प्रति समुदाय एवं अभिभावकको जनचेतनामा कमी

छनौटमा परेका विद्यालयका अभिभावकहरुको कृषि शिक्षा प्रतिको धारणा के कस्तो छ ? उनीहरुले आफ्ना छोरा छोरीहरुका लागि के कस्तो वातावरणको सृजना गरेका छन् भन्ने कुरालाई आधार मानी विद्यार्थी एवं अभिभावकहरुसँग गरिएको छलफल अन्तर्क्रिया अनुसार अधिकांश अभिभावक वर्गमा कृषि शिक्षा प्रति ज्ञानको कमी रहेको पाइयो । जुन पढे पनि काम पाइने होइन, विदेशै जाने हो, जे पढे नि उस्तै हो भन्ने जस्ता अधिकांश अभिभावकहरुको धारणा पाइयो । यस्तै केहि अभिभावकहरु भने कृषिक्षेत्रको भूमिका अन्य क्षेत्रको भन्दा बढी महत्वपूर्ण भएकोले, मुलुकको सर्वाङ्गिक विकास गर्न कृषिक्षेत्रलाई आधुनिकीकरण गर्न, कृषि पेशा प्रति स्वावलम्बी र आत्मनिर्भर बनाउन, खाद्यान्न आयातको अवस्थालाई केही मात्रामा भए पनि केही कम गर्न सकिन्छ कि, भन्ने जस्ता धारणाहरु अनुसन्धानका क्रममा प्राप्त भयो । साथै, केहि अभिभावकहरु आफ्ना छोरा/छोरीले पढ्छु भनेकीले पढाएको, राम्रै होला भनी पढाएको भन्ने पनि छन् । समग्रमा समुदाय एवं अभिभावकहरुमा कृषि विषयको फाईदाको बारेमा जनमानसमा थाहा नहुनु, कृषि शिक्षाको महत्व नबुझ्नु, अभिभावकहरुमा चासो नहुनु, समुदायलाई सम्झाउनै गाह्रो परेको, अभिभावक भेला गराएर कृषि शिक्षा सम्बन्धी जानकारी नगराईएको, विद्यालयमा के कस्तो पढाई भईरहेको छ भन्ने जानकारी

नभएको जस्ता तथ्यहरु समेत प्र.अ. एवं अभिभावकहरुसँगको छलफल एवं अर्न्तक्रियाबाट प्राप्त भएको छ ।

४.३.६ निरीक्षण तथा अनुगमनको अभाव

विद्यालयमा संचालन गरिएको कृषि शिक्षा के कसरी संचालन भईरहेको

छ ? विद्यालय प्रशासन तथा शिक्षक प्रशिक्षकका के कस्ता कमी कमजोरी रहेका

छन् ? समस्याहरु के के छन् ? त्यसको समाधानका लागि के गर्न सकिन्छ ? यस्ता समस्या

समाधानका लागि स्रोतकेन्द्रबाट समय समयमा निरीक्षण तथा प्रभावकारी अनुगमन हुन सकेको

खण्डमा मात्र प्रभावकारी ढंगबाट शिक्षण हुन सक्दछ । विद्यालयमा कृषि शिक्षाको बारेमा के कसरी

निरीक्षण अनुगमन हुने गरेको छ ? भनेर स्रोतव्यक्तिसँग गरिएको छलफल अर्न्तक्रिया अनुसार

स्रोतकेन्द्रमा धेरै विद्यालय रहेको, कार्यबोझ बढी भएको हुँदा समयसमयमा विद्यालयमा गएर

निरीक्षण अवलोकन गरिएको भए पनि कृषि शिक्षाको बारेमा विशेष अवलोकन तथा निरीक्षण नभई

सामान्य निरीक्षण मात्र सिमित र चाहिने जति नभएको जानकारी स्रोतव्यक्तिहरुबाट प्राप्त

हुनुकासाथै निरीक्षण अनुगमन गरेर त्यसका लागि उचित सुझाव प्रदान गर्नका लागि असहज हुने

हुँदा यस शिक्षाका बारेमा उचित ढंगबाट निरीक्षण र अनुगमन गर्न नसकिएको र के कसरी

अध्यापन गरेका छन्, कसरी पढाउँदा व्यवस्थित हुन सक्छ, भन्ने बारेमा सल्लाह सुझाव प्रस्तुत गर्न

नसकेको भन्ने तथ्य समेत जानकारी प्राप्त भएको थियो ।

सम्बन्धित सरोकारवालाहरुसँगको अर्न्तवार्ता, छलफल र अर्न्तक्रियाबाट कृषि शिक्षाको वर्तमान्

अवस्थामा विविध किसिमका समस्याहरु विद्यमान् रहेको पाईयो । जस्तै: भाषिक समस्या, प्रयोगशाला

र प्रयोगात्मक सामग्रीको अप्रयाप्तता, स्तर नमिल्दो पाठ्यभार, खेती योग्य जमिनको अभाव, सिँचाई

र मलखादको अभाव, प्रशिक्षकहरुलाई प्रोत्साहनको अभावको कारण पेशा प्रति नैरास्यता एवं

उत्साहको कमी, राजनीतिक चलखेल, यस शिक्षा प्रति समुदाय एवं अभिभावकको जनचेतनाको

अभाव, नियमित निरीक्षण र अनुगमनको अभाव जस्ता समस्याहरु रहेको पाईयो ।

उपरोक्त समस्याहरुलाई समाधानका लागि सम्बन्धित निकायहरु एवं स्थानीय स्तरबाट विद्यालय

प्रशासन एवं विद्यालय व्यवस्थापन समितिबाट व्यवस्थित र गहन रूपले समाधानका लागि पहल गर्नु

पर्ने देखिन्छ । जसबाट कृषि शिक्षाको शैक्षिक अवस्थामा थप प्रभावकारीता आई शैक्षिक गुणस्तरमा

वृद्धि हुने कुरामा विश्वस्त हुन सकिने अवस्था देखियो ।

४.४ कृषि शिक्षा अध्यापनमा देखा परेका समस्या समाधानका उपायहरु

विद्यालयमा कृषि शिक्षा शुरु भएको धेरै समय नभएको, विद्यालयको आर्थिक, भौतिक अवस्था कमजोर, कृषि प्रशिक्षकहरुको स्थायित्व नहुनु, जस्ता थुप्रै कारणहरुले गर्दा सामुदायिक विद्यालयमा कृषि शिक्षा शिक्षण गराउँदा विभिन्न प्रकारका समस्याहरु देखा परेको पाईयो । यसरी देखिएका समस्याहरुको निराकरणका लागि के कस्ता उपायहरु अपनाउन सकिन्छ, भनेर अध्ययन स्थलका शिक्षक, प्र.अ., वि.व्य.स. अध्यक्ष, स्रोतव्यक्ति, अभिभावक, विद्यार्थीहरूसँग गरिएको छलफल अर्न्तक्रिया अनुसार विभिन्न राय, सल्लाह, सुझाव देखापरेका समस्या निराकरणका उपायहरु समेत जानकारी प्राप्त भएका छन् जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.४.१ विद्यालयको आर्थिक अवस्थामा सुधार गर्नुपर्ने

कुनैपनि विद्यालयमा प्राविधिक शिक्षा संचालन गराउनु भनेको चुनौतिपूर्ण कुरा हो । यसै क्रममा प्राविधिक शिक्षाका रुपमा कृषि शिक्षा संचालन भएका विद्यालयहरुमा देखा परेको आर्थिक अवस्थामा सुधार गर्न के कस्ता उपायहरु अपनाउन सकिन्छ, भनि गरिएको छलफल अर्न्तक्रियामा विद्यालयको आर्थिक अवस्थामा सुधार गर्न सकेको खण्डमा कृषि शिक्षणलाई थप प्रभावकारी र लाभदायी बनाउन सकिने तथ्य प्राप्त भएको छ ।

छनौटमा परेका विद्यायहरुका प्रशिक्षक, प्र.अ., स्रोतव्यक्ति, वि.व्य.स. अध्यक्षबाट प्राप्त जानकारी अनुसार कृषि शिक्षालाई प्रभावकारी ढंगले अध्यापन गराउनका लागि पर्याप्त मात्रामा शैक्षिक, भौतिक सामग्रीको आवश्यकता पर्ने, कृषि सम्बन्धी आवश्यक औजारहरु जुटाउनु पर्ने, आवश्यक जग्गाको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुनाले विद्यालयको आर्थिक स्रोत मजबुत हुनुपर्ने भएकाले विद्यालयको आर्थिक अवस्था सुधार गरी आवश्यक शैक्षिक सामग्रीको खरिद गरी कृषि शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि धनधान्याचल, देउसी भैलो तथा विभिन्न साँस्कृतिक कार्यक्रमहरु गरिएको, विभिन्न एन.जि.ओ. तथा आई.एन्.जि.ओ. हरुबाट विभिन्न सहयोग संकलन गरिएको, शिक्षा विभाग र मन्त्रालयबाट आर्थिक स्रोत जुटाउने, विद्यालयको आन्तरिक स्रोत प्रयोग गर्ने, विभिन्न संघ संस्थालाई आर्थिक र प्राविधिक सहयोग प्राप्त गर्ने गरिएको जानकारी समेत प्र.अ., वि.व्य.स. अध्यक्ष, स्रोतव्यक्ति, शिक्षक प्रशिक्षकबाट प्राप्त भएको छ । यदि यसरी पर्याप्त स्रोत जुटाउन सकिएमा

विद्यार्थीहरू, प्रशिक्षकहरूलाई प्रभावकारी ढंगले शिक्षण गर्न र गराउन सकिन्छ, र थप विद्यार्थीहरूलाई आकर्षण गर्न सकिने जानकारी समेत प्राप्त भयो ।

४.४.२ आवश्यक शैक्षिक सामग्री, प्रयोगशाला र शैक्षिक अवलोकन भ्रमण

व्यवस्थापन

कृषि शिक्षा प्रयोगमा आधारित शिक्षा भएकोले यसका लागि पर्याप्त मात्रामा शैक्षिक सामग्री र औजारको आवश्यकता पर्दछ । छनौटमा परेका विद्यालयका सरोकारवाला पक्षसँगको राय तथा छलफल अन्तर्क्रिया अनुसार कृषि शिक्षाका लागि छुट्टै प्रयोगशालाको व्यवस्थापन, आवश्यक शैक्षिक सामग्री र कृषि सम्बन्धी औजारको उपलब्धता, शैक्षिक अवलोकन भ्रमणको उचित व्यवस्थापन गर्न सकिएको अवस्थामा विद्यार्थीहरूलाई बुझ्न सजिलो हुने, व्यवहारिक शिक्षा भएकोले व्यवहार उपयोगी शिक्षण गर्नका लागि स्थानिय स्तरका शैक्षिक सामग्रीहरूको निर्माण र प्रयोग गरेर, आवश्यक पर्ने शैक्षिक सामग्रीहरू बजारबाट भिकाएर पनि स्पष्ट र व्यवहारिक ढंगले अध्यापन गराउनका लागि समय समयमा शैक्षिक अवलोकन भ्रमणले अझ बढी ज्ञान हासिल गर्न सजिलो हुने राय, सल्लाह सुझाव अन्तर्क्रियाको क्रममा प्राप्त भएको छ ।

४.४.३ कृषि प्रशिक्षकहरूलाई तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्ने

हरेक विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूलाई समयसमयमा तालिमको आवश्यकता परे जस्तै कृषि शिक्षा प्राविधिक शिक्षासमेत भएकोले यस विषय शिक्षण गर्ने प्रशिक्षकहरूलाई नयाँ नयाँ प्रविधि र तरिकाका बारेमा आधावधिक भईरहनका लागि तालिम, गोष्ठी, सेमिनारको जरुरत पर्दछ । छनौटमा परेका विद्यालयहरूमा कृषि शिक्षालाई थप प्रभावकारी बनाउनका लागि प्रशिक्षकहरूलाई तालिमको व्यवस्था गर्न सकेको खण्डमा शिक्षण कार्यमा थप सुधार आउने तथ्य प्राप्त भएको छ । छनौटमा परेका विद्यालय वि. व्य.स. का अध्यक्ष, प्र.अ., स्रोतव्यक्ति एवं प्रशिक्षकहरूसँगको छलफल, अन्तर्वार्ता अनुसार प्राविधिक शिक्षा समय सापेक्ष परिवर्तन हुँदै जाने शिक्षा भएको र आजको शिक्षा भोलिका दिनहरूमा पुरानो या काम नलाग्न पनि सक्ने, आजको दक्ष शिक्षक भोलिका दिनमा अध्यापन गर्न नसक्ने अवस्थामा पुग्न सक्ने भएको हुँदा समयानुसार अद्यावधिक गराउनका लागि प्रशिक्षकहरूलाई तालिमको व्यवस्था गर्नु शिक्षण सिकाई प्रभावकारी बनाउने प्रमुख उपाय रहेको तथ्य अनुसन्धानका क्रममा प्राप्त भएको छ ।

समय समयमा दिईने तालिमले किताबी ज्ञानका साथै त्यसको व्यवहारिक उपयोगका बारेमा समेत अधिक जानकारी प्राप्त हुने हुँदा प्रशिक्षकलाई आवश्यक तालिम, सेमिनार, गोष्ठीमा सहभागी गराउँदा कृषि शिक्षणमा थप सुधार र प्रभावकारी भई विद्यार्थीको कौशलतामा निपूर्णता ल्याउन सकिन्छ, भन्ने कुराको जानकारी प्राप्त भएको छ ।

४.४.४ प्रशिक्षकहरूलाई पेशाप्रति लगाव कायम राख्न प्रोत्साहित गर्नुपर्ने

विद्यालयमा विद्यार्थीको सीप विकासलाई लक्षित गरी शिक्षण गरिएको कृषि शिक्षाको लागि नियुक्त प्रशिक्षकहरूलाई आफ्नो पेशाप्रति लगाव राख्न उचित प्रोत्साहनको व्यवस्था गर्नुपर्ने तथ्य प्र.अ., स्रोतव्यक्ति, वि.व्य.स. अध्यक्ष एवं प्रशिक्षकहरूबाट जानकारी प्राप्त भएको छ । छनौटमा परेका विद्यालयहरूमा कृषि शिक्षा अध्यापन गराउने प्रशिक्षकलाई आफ्नो पेशाप्रति माया र लगावका निम्ति के कस्ता क्रियाकलाप गर्न सकिन्छ ? के कस्तो सेवा सुविधाले उनीहरू प्रोत्साहित हुन सक्छन् ? जस्ता जानकारी प्राप्त गर्नका लागि अनुसन्धानकर्ताले गरेको अनुसन्धानमा सरोकारवालाहरूबाट प्राप्त जानकारी अनुसार विद्यालयका प्रशिक्षकहरूलाई आफ्नो पेशाप्रति लगाव र प्रोत्साहित गर्नका लागि उत्कृष्ट अध्यापन गर्ने शिक्षकलाई प्रमाणपत्र तथा पुरस्कारको व्यवस्था गरिनुपर्ने, विद्यालयको क्षमता अनुसार सेवासुविधा र भत्ताको व्यवस्था गरिनुपर्ने, पेशाको सुरक्षाको समेत निश्चितता भएको खण्डमा अध्यापनरत् प्रशिक्षकहरू आफ्नो पेशा प्रति उत्साहित र लगनशिल भई प्रभावकारी ढंगले शिक्षण क्रियाकलाप हुने तथ्य प्राप्त भएको छ ।

४.४.५ विद्यालयमा बढ्दो राजनीतिक प्रभावको अन्त्य गरिनुपर्ने

राजनीतिक हस्तक्षेप, दवाव आदिका कारणले पनि शिक्षण क्रियाकलाप प्रभावकारी हुन नसकेको तथ्य प्र.अ., प्रशिक्षक, स्रोतव्यक्ति, वि.व्य.स. अध्यक्षसँगको छलफल, अर्न्तक्रियाको क्रममा जानकारी प्राप्त भएको थियो । यसरी देखापरेको समस्यालाई न्यूनिकरण गरेर विद्यालयमा शिक्षण प्रक्रिया प्रभावकारी बनाई गुणस्तरीय शिक्षाका लागि राजनैतिक प्रभावलाई अन्त्य गरिनुपर्ने भएको हुँदा कुनैपनि शिक्षक/ प्रशिक्षक, राजनीतिक आड, भरोसा र राजनैतिक सहभागिताका लागि घरायसी काम धन्दाका कुराहरू देखाएर विदा बस्न नपाईने, विदामा बस्दा किन र के कारणले विदा चाहिएको हो ? सो को स्पष्ट जानकारी प्र.अ.लाई हुनुपर्ने, अधिकांश सरोकारवालाहरू सँगको छलफलबाट प्राप्त जानकारी अनुसार विद्यालयमा राजनीतिक प्रभाव पर्नु भनेको शैक्षिक अवस्थामा ह्रास आउनु हो र यसको निराकरणका लागि सम्बन्धित सबैले गम्भिरताका साथ सोच्नुपर्ने, शिक्षक/ प्रशिक्षकले, व्यवस्थापन समितिले प्र.अ.ले मात्र नभई शिक्षक, विद्यार्थी, विद्यालय प्रशासन सबै मिलेर राजनैतिक

प्रभावलाई अन्त्य गरी भय रहित वातावरणको सृजना गरेर पठनपाठनको वातावरण सृजना गर्न सकेमा मात्रै कृषि शिक्षा एवं सम्पूर्ण शिक्षण क्रियाकलाप नै प्रभावकारी ढंगबाट संचालित भई शैक्षिक गुणस्तरको वृद्धि गर्न सकिने जानकारी प्राप्त भएको छ ।

४.४.६ समुदाय एवं अभिभावकलाई जनचेतना दिनु पर्ने

कुनै पनि बालबालिकाको शिक्षा आर्जन गर्ने प्रथम थलो भनेकै घर हो । केटाकेटीहरू विद्यालयमा ६ घण्टा र घरमा १८ घण्टा समय बिताएका हुन्छन् । जब घरका अभिभावकनै शिक्षित छैनन र उनीहरूलाई कुनै पनि शिक्षाको बारेमा जानकारी छैन भने केटाकेटीलाई के राम्रो के नराम्रो उचित सल्लाह र घरमा अध्ययनको वातावरण निर्माण गर्न गाह्रो पर्दछ ।

छनोटमा परेका विद्यालयमा कृषि शिक्षाको शिक्षणमा देखा परेका समस्या समाधानका लागि के कस्ता उपायहरू सुझाउन सकिन्छ भनी गरिएको अध्ययन अनुसन्धान अनुसार समय समयमा अभिभावकलाई विद्यालयमा बोलाएर छलफल गराई जानकारी दिनुपर्ने, प्राविधिक शिक्षा अर्न्तगत कृषि शिक्षा भनेको के हो ? यस विषयको अध्ययन पश्चात भविष्यमा हुने रोजगारी वा स्वरोजगारीमा सहजताको बारेमा, सुखद् भविष्यको जानकारी, कृषि शिक्षाको महत्वका बारेमा जानकारी, कृषि विज्ञहरूको उपस्थिती गराई अभिभावकहरूको बीचमा यस शिक्षाका अल्पकालीन दिर्घकालीन उपयोगिताका बारेमा प्रष्ट पार्ने, घरमा के कस्तो वातावरण मिलाउनु आवश्यक छ ? भन्ने जस्ता कुराहरूको बारेमा विद्यालयले अभिभावकलाई जानकारी दिन सकेको खण्डमा र घरमा अभिभावकहरूले पनि विद्यार्थीलाई अध्ययनका लागि प्रोत्साहित गर्ने, उनीहरूका समस्या, माग, कमिकमजोरीहरूलाई समाधान गरिदिने, कृषि शिक्षा अध्ययन गर्न टाढा टाढाबाट जिल्लाका विभिन्न भागबाट समेत आउने विद्यार्थीहरूलाई सुविधा सहितको छात्रावासको व्यवस्था हुनसके राम्रो हुने, स्रोतकेन्द्रस्तर बाटै अभिभावक शिक्षाको व्यवस्था हुन सकेको अवस्थामा अभिभावक र गुणस्तरीय सिकाई हुने तथ्य समेत विद्यालय प्रशासन, प्रशिक्षक, स्रोतव्यक्ति, वि.व्य.स. समिति, विद्यार्थीहरू एवं अभिभावकहरूबाट जानकारी प्राप्त भएको छ ।

४.४.७ समय समयमा निरीक्षण तथा अनुगमन गरिनु पर्ने

विद्यालयमा संचालित प्राविधिक शिक्षाका रूपमा कृषि शिक्षा के कसरी संचालन भईरहेको छ ? त्यसमा प्रशिक्षक तथा विद्यालय प्रशासनबाट के कस्ता कमिकमजोरी रहेका छन् ? शिक्षक/प्रशिक्षक जिम्मेवारी वहनमा कर्तव्यनिष्ठ छ कि छैन ?

शिक्षणका क्रममा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग, निरन्तर विद्यार्थी मूल्यांकन, उपलब्ध स्रोत र साधनको अधिकतम परिचालन भएको छ कि छैन ? शिक्षक/ प्रशिक्षक विद्यालयमा नियमितता कस्तो छ ? आदि बारेमा प्र.अ., विद्यालय निरीक्षक, स्रोतव्यक्ति एवं सुपरिवेक्षकले नियमित निरीक्षण तथा अनुगमन गरी कमिकमजोरी सुधारन आवश्यक सुझाव दिनुपर्ने देखिन्छ । यसरी प्रभावकारी रूपले अनुगमन एवं निरीक्षण गरेको अवस्थामा शैक्षिक उपलब्धीमा वृद्धि हुनसक्छ भन्ने तथ्य अनुसन्धानबाट जानकारी प्राप्त भएको छ ।

कृषि शिक्षाको वर्तमान् अवस्थामा विद्यमान रहेका समस्याहरूलाई समाधान गर्ने विभिन्न सम्भाव्य उपायहरू मध्ये विद्यालयको आर्थिक अवस्था सुधारनु पर्ने आवश्यक शैक्षिक सामग्री एवं कृषि औजारहरू, शैक्षिक अवलोकन, भ्रमण, प्रशिक्षकहरूलाई तालिम, प्रोत्साहन, बढ्दो राजनीतिक प्रभावको अन्त्य जस्ता समस्यालाई समयमै सम्बोधन गर्नुपर्ने नितान्त जरुरी देखियो ।

कृषि शिक्षालाई थप प्रभावकारी बनाउन सम्पूर्ण समस्याहरूलाई एकै पटकमा समाधान गर्न नसके पनि आवश्यकता र प्राथमिकता क्रमअनुसार समाधानको लागि पहल गर्दै जानु महत्वपूर्ण देखिन्छ । कृषि शिक्षासँग सम्बन्धित सरोकारवालाहरू सबै उपरोक्त समस्याहरूलाई समाधान गर्दाको अवस्थामा शैक्षिक उपलब्धी वृद्धि हुने कुरामा सहमत छन् । तसर्थ सबैको साथ र सहयोगले समस्या समाधान गर्नु पर्नेमा सबै सहमत भएको पाइयो ।

परिच्छेद पाँच निष्कर्ष र सुभावहरु

५.१. निष्कर्ष

देशको विद्यमान गरिबी र बेरोजगारी उन्मुलन गर्न आर्थिक एवं सामाजिक उत्थान मार्फत जीवनस्तरमा सुधार गर्ने, मानवीय स्रोत र साधनहरुको उचित परिचालनद्वारा राष्ट्रिय विकासको लक्ष्य हासिल गर्न प्राविधिक एवं व्यवसायिक कृषि शिक्षालाई मूल माध्यमको रूपमा लिईएको छ । प्राविधिक शिक्षा एउटा यस्तो शिक्षा हो जसद्वारा व्यक्तिमा जटिल प्राविधिक ज्ञानको साथै स्वरोजगार भै सामाजिक स्वरूप वा संरचना आत्मनिर्भर हुन सक्दछ । प्राविधिक कृषि शिक्षाको माध्यमबाट नै व्यक्तिले एक भन्दा आर्थिक संस्थागत समूहमा रहेर आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्न सक्दछ । यस्तै प्राविधिक ज्ञान विभिन्न विधा अन्तर्गत प्रयोग गरी देशमा गरिबी र बेरोजगारी घटाई देशमा आर्थिक सम्वृद्धिका लागि केहि गर्न सक्ने हुन्छ । सामुदायिक विद्यालयमा कृषि शिक्षाको अध्यापनले विद्यार्थीहरु र उनीहरुको सीप विकासमा सकारात्मक प्रभाव पारेको मेरो अध्ययनले देखाएको छ ।

सामुदायिक विद्यालय र कृषि शिक्षाको अवस्था नामक शीर्षक चयन गरी गरिएको यस शोधपत्रका लागि छनौट गरिएका ३ वटा विद्यालयका प्र.अ., विद्यार्थीहरु, स्रोतव्यक्तिहरु, वि.व्य.स. का अध्यक्षहरु, अभिभावकहरुसँगको अन्तर्वार्ता, छलफल, सुभावहरु तथा अनुसूची एवं प्रश्नावलीबाट संकलित तथ्यांकको आधारमा निम्न निष्कर्ष निकालिएको छ । छनौट गरिएका विद्यालयहरुमा भएका विद्यमान समस्याहरु हुँदा हुँदै पनि विद्यार्थीहरु आशावादी, कृषि क्षेत्रमा केही गर्न सकिने, उत्साहित व्यवहार उपयोगी, आत्मनिर्भर हुन सकिने, स्वरोजगार भईने, स्वावलम्बी भएर बाँच्न सकिने, भित्रैदेखि केहि गर्न सकिन्छ, भन्ने आत्मविश्वास बढ्नुको साथै धेरै सकारात्मक र राम्रो प्रभाव पारेको प्रष्ट देखिएको छ । हालै प्रकाशित परीक्षाफल अनुसार कृषि विषय अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरु कक्षा ९ मा ९०% भन्दा बढी उत्तीर्ण भएको पाईएको छ । साधारण विषयमा भन्दा कृषि विषयमा पाठ्यभार र पूर्णाङ्क पनि बढि रहेको पाइयो । जसले विद्यार्थीहरुमा थप हौसला भएको पाइयो । जस्तै साधारण विद्यालयतर्फ कक्षा ९ मा ८०० पूर्णाङ्क छ भने प्राविधिक विषयमा १००० पूर्णाङ्क छ ।

यसले विद्यार्थीहरुमा थप उत्साह बढेको पाईयो । आफु एक प्राविधिक हुँ भन्ने आत्मगौरव पनि विद्यार्थीमा थपेको पाईयो । प्राविधिक विषयमा एस्.एल्.सी. पास गर्दा २००० पूर्णाङ्कको परीक्षा पास गरी स्वरोजगार प्राप्त हुने तर साधारण विषय लिएर एस्.एल्.सी. पास गर्दा ९ र १० मा

केवल १६०० पूर्णाङ्क मात्र पढाईहुने हुनाले पनि विद्यार्थीहरूमा प्राविधिक विषयमा बढि आकर्षित भएको मैले आफ्नो अध्ययनमा प्राप्त गरेको छु ।

५.२ सुभावहरु

सामुदायिक विद्यालय र कृषि शिक्षाको अवस्था विषयक शोधपत्रको लागि अध्ययन गर्ने क्रममा अवलोकन एवं अनुभव गरिएका र सरोकारवाला पक्षहरुबाट औल्याईएका सूचना, जानकारी एवं सुभावहरुको आधारमा कृषि शिक्षाको प्रगति र शैक्षिक उपलब्धी उच्च बनाउन निम्न सुभावहरु प्रस्तुत गरिएको छ । भाषाको कठिनाई हटाउनु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ । व्यवसायिक रुपमा गरिने खेती प्रणालीको बारेमा जनचेतना दिनु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ । कृषि शिक्षाको महत्व र आवश्यकताका साथै यसले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा खेल्न सक्ने भूमिकाको बारेमा जनचेतना दिनुपर्ने देखिन्छ । कृषिको माध्यमबाट आर्थिक उन्नती गर्ने, आत्मनिर्भर हुने आदिका बारेमा ज्ञान दिनुपर्ने देखिन्छ । आवश्यक शैक्षिक र प्रयोगात्मक सामग्रीको उपलब्धता गर्नुपर्ने देखिन्छ । आवश्यक शैक्षिक अवलोकन भ्रमणको व्यवस्था मिलाउनु पर्ने देखिन्छ । कृषिमा व्यवसायिकरण र आधुनिकिकरण गर्न सिचाई, उन्नत विऊ, मलखाद र बजार व्यवस्थापन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

५.२.१ नीतिगत तह

विद्यालयमा कृषि शिक्षा अध्यापन गराउने प्रशिक्षकहरुलाई आफ्नो पेशाप्रति प्रोत्साहन गर्न थप सेवा, सुविधा, भत्ता लगायत अन्य विद्यालयको क्षमताअनुसार सुविधा प्रदान गरेमा आफ्नो पेशाप्रति थप जिम्मेवार हुने हुँदा विभिन्न किसिमबाट प्रोत्साहित गर्ने किसिमका नीति तयार गरिनु आवश्यक देखिन्छ । जसले दक्ष जनशक्ति विद्यालयबाट पलायन हुनबाट रोक्न सकियोस् । प्रशिक्षकहरुलाई आफ्नो पेशाप्रति बफादार हुनका लागि समय समयमा पुर्नताजगी तालिमको आवश्यकता पर्दछ । जसको लागि स्रोतव्यक्ति, प्र.अ., वि.नि. एवं जि.शि.का. को समन्वय कार्यक्रम तर्जुमा गरिरहनुपर्ने देखिन्छ । विद्यार्थीको स्तर भन्दा कठिन पाठ्यक्रम भएको गुनासो रहेको, विद्यार्थीहरुको उमेर, स्तर अनुसारको पाठ्यक्रम निर्माण गर्नु पर्ने आवश्यकतालाई मनन गर्दै पा.वि.के. ले संशोधन गर्नु जरुरी देखिन्छ । प्रयोगात्मक शिक्षण क्रियाकलापका लागि आवश्यक औजार, उपकरण, शैक्षिक सामग्री समयमै उपलब्ध गराईनु पर्ने, शैक्षिक अवलोकन भ्रमणको व्यवस्थाले पनि सकारात्मक प्रभाव पार्ने भएकोले व्यवस्थापन गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

उपरोक्त समस्याहरूलाई नितिगत रूपमै समाधान गर्नाका लागि प्रशिक्षकहरूको सेवा सुविधाका लागि शिक्षा मन्त्रालय मार्फत नै नीतिनिर्माण गर्नुपर्ने देखिन्छ । विद्यार्थीहरूको भाषिक र स्तरभन्दा कठिन पाठ्यक्रमलाई पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले सामुदायिक विद्यालयको स्तर अनुसार सरल र सहज बनाई पाठ्यक्रम विकास र शंशोधन गरी समयमै उपलब्ध गराउने नीति अवलम्बन गर्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

विद्यार्थीहरूको सिकाई उपलब्धी उच्च बनाउन आवश्यक शैक्षिक सामग्री, कृषि औजार एवं उपकरण समयमै र प्रयाप्त रूपले उपलब्ध गराउन विद्यालय, वि.व्य.स., जिल्ला शिक्षा कार्यालय, शिक्षा विभाग आदि सरोकारवाला निकायहरू बिच समन्वय गरी नितिगत रूपमै व्यवस्था गर्न आवश्यक पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

५.२.२ कार्यान्वयन तह

कृषि शिक्षा प्राविधिक शिक्षा भएकाले यस शिक्षाको शिक्षणमा सैद्धान्तिक भन्दा प्रयोगात्मक तरिका बढी अपनाउनु पर्ने भएकोले प्रयाप्त मात्रामा भौतिक, शैक्षिक, कृषि औजार एवं उपकरणको आवश्यकता हुने भएकोले वि.व्य.स./विद्यालय प्रशासनले व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ । कृषि प्रशिक्षकहरूले के कसरी शिक्षण क्रियाकलाप गराएका छन् । विद्यार्थीहरूले व्यवहारिक प्रयोग गर्न सफल छन् कि छैनन् ? प्रभावकारी शिक्षण क्रियाकलाप भईरहेको छ कि छैन ? भावी जीवनमा कति हदसम्म व्यवहारपयोगी हुनसक्छन् । भन्ने बारेमा जानकारी राख्नुका साथै प्र.अ., व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारी, स्रोतव्यक्ति, वि.नि. आदिले समय समयमा कक्षा अवलोकन गर्ने, विद्यार्थीहरूसँग छलफल गर्ने र प्रशिक्षकहरूलाई पनि उचित मार्ग निर्देशन गर्नु जरुरी देखिन्छ । कृषि शिक्षा प्राविधिक शिक्षा भएकोले अन्य शिक्षकहरूलाई भन्दा थप पारिश्रमिक, सेवा सुविधा दिने तथा प्रशिक्षकहरूलाई भन्दा थप पारिश्रमिक, सेवा, सुविधा दिने तथा प्रशिक्षकबाट कुनै किसिमको गलती कमजोरी भएमा स्रोतव्यक्ति, प्र.अ.ले आवश्यक परामर्श र मार्ग दर्शन गर्ने व्यवस्था मिलाईनु पर्दछ ।

नीति निर्माणको तह पछि सो नीतिलाई लागू गर्ने एवं प्रयोग गर्ने स्थान विद्यालय भएकोले विद्यालयमा कार्यान्वयन भएको नभएको बारे विद्यालय प्रशासन, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, स्रोत व्यक्ति, वि.नि., जि.शि.का., क्षे.शि.नि., शिक्षा विभाग र शिक्षा मन्त्रालयले विभिन्न अनुगमन इकाई बनाई समय समयमा विद्यालयमा अनुगमन गर्ने गरिएमा सहि रूपले नीतिहरू लागू भई सिकाई उपलब्धी एवं शैक्षिक गुणस्तरमा वृद्धि हुने देखिन्छ ।

५.२.३ अनुसन्धान तह

सामुदायिक विद्यालयमा प्रदान गरिएको कृषि शिक्षाको अवस्था के कस्तो रहेको छ भनेर पत्ता लगाउन यस अनुसन्धानले मात्र पर्याप्त नहुन सक्छ। प्राविधिक शिक्षाको रूपमा कृषि शिक्षाको वर्तमान अवस्थालाई सुक्ष्म रूपले अध्ययन अनुसन्धान गरी भौगोलिक विविधता, वातावरणीय प्रभावलाई ध्यानमा राख्दै कुन क्षेत्रमा कुन किसिमको बाली विरुवा, तरकारी, पशुपालन, माछापालन, बंगुरपालन, फूलखेती आदि उपयुक्त हुन्छ, वर्तमान माग, आवश्यकता र परिवेश अनुसार अनुकुल हुने, भविष्यमा विद्यार्थीहरूको जीविकोपार्जनमा सहज हुने खालको कुन कुन विषयलाई राख्दा उपयुक्त हुन्छ ? भन्ने बारेमा सरकारी तवरबाट शिक्षा विभागले नै सुक्ष्म अनुसन्धान गरी नीति निर्माण गर्नु उपयुक्त देखिन्छ। हाल प्राविधिक शिक्षाको रूपमा संचालित कृषि शिक्षा शिक्षण भईरहेको विद्यालयहरूको शिक्षण क्रियाकलापको अवस्था कस्तो छ ? सिकाई उपलब्धी प्रभावकारी हुन सकेको छ कि छैन ? शैक्षिक सामग्री, उपकरण, औजार, पुस्तकालय, प्रयोगशाला, पाठ्यपुस्तक उपलब्धता, फर्निचर, कक्षाकोठाको अवस्था, बगैँचा, जग्गाजमिन, सिंचाईको व्यवस्था, सुविधा सहितको छात्रावास लगायत सिकाई उपलब्धीका आवश्यक सूचकहरूको यथार्थता पत्ता लगाई अध्ययन अनुसन्धान गरी कृषि शिक्षालाई प्रभावकारी ढंगबाट अध्यापन गर्न आवश्यक पर्ने सुझावहरू समेत प्रस्तुत गर्नु पर्ने देखिन्छ। विद्यालयको विविध क्षेत्रमा अनुसन्धान गर्ने सरकारी, गैरसरकारी संघ संस्था तथा शोधकर्ताहरूले विद्यालयमा कृषि शिक्षा शिक्षणलाई अभि लाभदायक, गुणस्तरीय, प्रभावकारी बनाउन कुन कुन निकायको भूमिका रहन्छ ? विद्यालय प्रशासन, प्र.अ., वि.व्य.स., स्रोतकेन्द्र, जि.शि.का. कार्यालय, शिक्षा विभाग आदि सरोकारवालाहरूको कमि कमजोरीहरू के के छन् भन्ने विषयमा व्यापक रूपले अध्ययन अनुसन्धान गर्नुपर्ने देखिन्छ।

यसका साथै हाल शिक्षण भै रहेको बाली विज्ञानले कृषिको सुधारको अवस्था, सामुदायिक विद्यालयमा जीव विज्ञानको अवस्थाका बारेमा अनुसन्धान गर्न सकिन्छ। यसैगरी सामुदायिक विद्यालयमा माछा पालन, बंगुर पालन, कुखुरा पालन, मौरी पालन, तरकारी खेती, फूल खेती आदिको शिक्षणको अवस्थाको बारेमा समेत अध्ययन अनुसन्धान गर्न सकिने देखिन्छ।

सन्दर्भ सूचि

- अधिकारी, गुरु प्रसाद (२०७०), नेपालमा प्राविधिक कृषि शिक्षाको महत्व र आवश्यकता, चितवन : स्मारिका रत्ननगर महोत्सव , २०७० ।
- अर्याल, कृष्ण प्रसाद (२०६५), गाँउ रित्याउने शिक्षाको विकल्प खोजौ, काठमाडौं :शिक्षक मासिक वर्ष ५ अंक ५ ।
- उप्रेती, राजकुमार (२०६८), वर्तमान अवस्थाको व्यवसायिक शिक्षा, चितवन: पारदर्शी दैनिक ।
- ओस्ती, खेमराज (२०६४), शिक्षक व्यवस्थापन र शैक्षिक उपलब्धी विचको अन्तरसम्बन्ध एक अध्ययन स्नातकोत्तर शोध पत्र, सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस
- कर्माचार्य, सुमन (२०७१), कृषि हाम्रो प्राथमिकता, काठमाण्डौ: कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक वैशाख ४ गते ।
- काफ्ले, वासुदेव र अन्य (२०५९), शैक्षिक प्रशासन र सुपरिवेक्षण, काठमाडौं, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार
- कुँवर, मधुप्रसाद (२०६८), विद्यार्थी नपुगेकोले विद्यालय खारेज , काठमाडौं: कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक ।
- केसी, वीरेन्द्र (२०७०), तरकारी-दूधबाट गाउँमै करोडपति, काठमाण्डौ: कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक, चैत्र २५ गते ।
- खनाल, रामप्रसाद (२०६५), आजको आवश्यकता प्राविधिक शिक्षा, काठमाडौं : शिक्षक मासिक , वर्ष ५ ।
- चौधरी ,राजु (२०७०), मासिक अर्बको चामल आयात, काठमाण्डौं, कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक ,फाल्गुन २६ गते ।
- जी.सी., युवक ध्वज (२०७०) , यस कारणले ओत्नुपर्छ कृषि अनुसन्धान, प्रसार र पठनपाठनलाई एउटै छाताले, काठमाडौं : कृषि द्वैमासिक ।

दंगाल, बलराम (२०६४), शिक्षक व्यवस्थापनले शैक्षिक उपलब्धीमा पार्ने प्रभाव एक

अध्ययन स्नातकोत्तर शोध पत्र, सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस

विष्ट, होमराज, (२०६८), कृषि विकासमा कृषि व्यवशाय प्रवर्द्धनको भूमिका, काठमाडौं : कृषि

द्वैमासिक ।

पाण्डे, सुरेन्द्र (२०७०), कसरी गर्ने कृषिको व्यवसायिकरण ? काठमाण्डौ: कान्तिपुर राष्ट्रिय

दैनिक, वैशाख २ गते ।

पौडेल, लालमणी (२०७०), व्यवसायिक शिक्षाले विद्यार्थीको सिप विकासमा पारेको प्रभाव,

स्नातकोत्तर शोध पत्र, सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस

भट्टराई, विप्लव (२०७०), कृषि उत्पादनबाट ईलाममा बार्षिक ३२ अर्ब, काठमाण्डौ:

कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक, माघ १९ गते ।

भारी, राजेन्द्र प्रसाद (२०६८/६९), कृषि व्यवसायको आर्थिक विश्लेषण, काठमाडौं : कृषि

प्रसार निर्देशनालय ।

शर्मा एण्ड शर्मा (२०६३), शैक्षिक प्राविधिक र अनौपचारिक शिक्षा, काठमाडौं : राज

अफसेट प्रेस ।

शर्मा, टंकनाथ (२०६६), स्कुलमा व्यवसायिक शिक्षा, काठमाडौं शिक्षक मासिक

श्रेष्ठ, राजकुमार (२०६८), विद्यालयमा व्यवसायिक तालिम के का लागी र कस्ले दिने

चितवन : नारायणी टुडे ।

सापकोटा, नारायण(२०६७), व्यवसायिक शिक्षा किन र कसका लागी, काठमाडौं : विद्यार्थी

पुस्तक भण्डार

Internet :

Development of Agriculture/www.doanepal.gov.np

Ministry of Agriculture Development/ www.moad.gov.np

Nepal Agriculture Research Council /www.narc.org.np

सामुदायिक विद्यालय र कृषि शिक्षाको अवस्था

अनुसूची १

अवलोकनको लागि छनोटमा परेको कृषि शिक्षा अध्यापन हुने विद्यालयमा उपलब्ध स्रोत र साधन सम्बन्धी विवरण

१ विवरण	अवस्था		
२ प्रयोगशाला	क. उत्तम	ख. सामान्य	ग. न्यून
३ शैक्षिक सामग्री	क. उत्तम	ख. सामान्य	ग. न्यून
४ तालिम प्राप्त शिक्षक	क. उत्तम	ख. सामान्य	ग. न्यून
५ योग्यता पुगेको शिक्षक	क. छ	ख. छैन	
६ अध्यापनका लागि प्रयाप्त आयस्रोत	क. छ	ख. छैन	
७ प्रयोगात्मक खेती गर्ने प्रयाप्त जग्गा	क. छ	ख. छैन	

सामुदायिक विद्यालय र कृषि शिक्षाको अवस्था

अनुसूची २

स्रोत व्यक्तिलाई सोधिने अर्न्तवार्ता प्रश्नावलीहरु

नाम : विद्यालयको नाम

:

शैक्षिक योग्यता :

१ विद्यालय तहमा कृषि शिक्षाको वर्तमान अवस्था कस्तो पाउनु भएको छ ?

उत्तर:.....

२ व्यवशायिक शिक्षाको रुपमा कृषि शिक्षाले विद्यार्थीको सीप विकासमा के कस्तो प्रभाव पारेको छ ?

उत्तर:.....

३ विद्यालयमा कृषि शिक्षा अध्यापन गराउनमा देखिएका समस्याहरु के के छन् ?

उत्तर:.....

४ विद्यालयमा कृषि शिक्षा सम्बन्धी अनुगमन तथा निरीक्षण हुने गरेको छ ?

उत्तर:.....

५ कृषि शिक्षाको लागी स्रोतकेन्द्रमा के कस्ता प्रावधानहरु ल्याईनु आवश्यक रहन्छ ?

उत्तर:.....

६ विद्यालयमा कृषि शिक्षाको अध्यापन गराएर विद्यार्थीको सीप विकास गर्नका लागी स्रोत व्यक्तिको तर्फबाट के कस्तो भूमिका निर्वाह गर्नु भएको छ ?

उत्तर:.....

७ कृषि शिक्षाको अध्यापन पश्चात विद्यालयमा यस शिक्षाले कस्तो प्रभाव पारेको छ जस्तो लाग्छ ?

उत्तर:.....

८ कृषि शिक्षालाई अझ प्रभावकारी ढंगले संचालन गरी विद्यार्थीहरुको सीप विकास गर्नका लागी स्रोतव्यक्ति वि.नि.को बाट के कस्तो सुझाव दिनु हुन्छ ?

उत्तर:.....

सामुदायिक विद्यालय र कृषि शिक्षाको अवस्था

अनुसूची ३

विद्यार्थीहरूलाई सोधिने अर्न्तवार्ता प्रश्नावलीहरू

विद्यार्थीको नाम : रोल्न: कक्षा :

विद्यालयको नाम : सेक्सन:

१ तपाईं यस विद्यालयमा अध्ययन गर्दै आउनु भएको कति वर्ष भयो ?

उत्तर :.....

२ यस विद्यालयमा अध्यापन हुने कृषि शिक्षा तपाईंलाई कस्तो लाग्यो ?

उत्तर :.....

३ तपाइहरूले अध्ययन गरिरहनु भएको यो शिक्षाले व्यवहारिक घरायसी जीवनको लागी उपयोगी छ जस्तो लाग्छ कि लाग्दैन ?

उत्तर :.....

४ यो शिक्षा अध्यापन गराउँदा शिक्षकहरूले प्रयोगात्मक वा सैद्धान्तिक मध्ये कुन विधिको प्रयोग बढी गर्नु हुन्छ ?

उत्तर :.....

५ यस विद्यालयमा कृषि शिक्षाको अध्यापन सुरु गरे पश्चात कस्तो प्रभाव पारेका जस्तो लाग्छ ?

उत्तर :.....

६ कृषि शिक्षाको मुल्यांकन शिक्षकहरूले कसरी गर्नु हुन्छ ?

उत्तर :.....

७ कृषि शिक्षाको अध्ययनबाट तपाईं सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ?

उत्तर :.....

कृषि शिक्षाको अध्ययनको लागि विद्यालयमा आवश्यक सामग्रीहरू छन् कि छैनन् ?

उत्तर :.....

सामुदायिक विद्यालय र कृषि शिक्षाको अवस्था

अनुसूची ५

विद्यालय व्यवस्थापन समितीको अध्यक्षलाई सोधिने अर्न्तवार्ता प्रश्नावलीहरु

नाम :

विद्यालयको नाम :

शैक्षिक योग्यता :

कार्य अवधि :

१ तपाईंको विद्यालयमा व्यवशायिक शिक्षाको रुपमा कृषि शिक्षाको अध्यापन कहिले बाट भएको हो ?

उत्तर:.....

२ विद्यालयमा कृषि शिक्षाको अध्यापनको अवस्था कस्तो छ ?

उत्तर:.....

३ विद्यालय तहमा कृषि शिक्षाले विद्यार्थीको सीप विकासमा के कस्तो प्रभाव पारेको छ जस्तो लाग्छ ?

उत्तर:.....

४ विद्यालयमा कृषि शिक्षा संचालनमा देखिएका समस्याहरु के के हुन् ?

उत्तर:.....

५ विद्यालयमा कृषि शिक्षा संचालन गरी विद्यार्थीको सीप विकासका लागि यहाँको भूमिका के कस्तो रहेको छ ?

उत्तर:.....

६ कृषि शिक्षाको अध्यापन पश्चात विद्यालयमा यस शिक्षाले कस्तो प्रभाव पारेको छ जस्तो लाग्छ ?

उत्तर:.....

७ कृषि शिक्षालाई अझ प्रभावकारी ढंगले संचालन गरी विद्यार्थीहरुको सीप विकासका लागि अध्यक्षको तर्फबाट कस्तो सुझाव दिनुहुन्छ ?

उत्तर:.....

सामुदायिक विद्यालय र कृषि शिक्षाको अवस्था

अनुसूची ६

प्रधानाध्यापकलाई सोधिने अर्न्तवार्ता प्रश्नावलीहरु

नाम :

विद्यालयको नाम :

शैक्षिक योग्यता :

कार्य अवधि :

१ तपाईंको विद्यालयमा कुन व्यवशायिक शिक्षाको अध्यापन हुने गरेको छ ?

उत्तर:.....

२ व्यवशायिक शिक्षाको रुपमा कृषि शिक्षाको अध्यापनको अवस्था कस्तो छ ?

उत्तर :.....

३ कृषि शिक्षाले विद्यार्थीको सीप विकासमा के कस्तो प्रभाव पारेको छ जस्तो लाग्छ ?

उत्तर :.....

४ कृषि शिक्षा संचालनमा देखिएका समस्याहरु के के हुन् ?

उत्तर :.....

५ कृषि शिक्षा संचालन भएको तपाईंको विद्यालयमा विद्यार्थीको सीप विकासका यहाँको भूमिका कस्तो रहेको छ ?

उत्तर :.....

६ तपाईंको विद्यालयमा कृषि शिक्षाको संचालन पछि परेको प्रभाव के के जस्तो लाग्छ ?

उत्तर :.....

७ कृषि शिक्षालाई अभि प्रभावकारी ढंगले संचालन गरी विद्यार्थीहरुको सीप विकासका लागि प्रधानाध्यापकको तर्फबाट कस्तो सुझाव दिनुहुन्छ ?

उत्तर :.....

८ कृषि शिक्षा संचालन गर्न आर्थिक र प्राविधिक स्रोत कहाँ कहाँ बाट प्राप्त भएको छ ?

उत्तर :.....

९ कृषि शिक्षा संचालन गर्ने क्रममा शिक्षक वा विद्यार्थीहरु बाट थप के कुराको माग भएका छन् ?

उत्तर :.....

सामुदायिक विद्यालय र कृषि शिक्षाको अवस्था

अनुसूची ७

अभिभावकलाई सोधिने अर्न्तवार्ता प्रश्नावलीहरु

नाम:

ठेगाना:

१ व्यवसायिक शिक्षा अध्ययनको लागि छोरा छोरीलाई किन कृषि शिक्षानै छान्नु भयो ?

उत्तर :.....

२ यस शिक्षाको अध्ययनबाट छोरा छोरीको व्यवहारमा कस्तो परिवर्तन पाउनुभयो ?

उत्तर :.....

३ विद्यालयमा कृषि शिक्षाको अध्यापन कस्ता पाउनुभएको छ ?

उत्तर :.....

४ कृषि शिक्षाको अध्यापन शुरु गरेपछि विद्यालयमा कस्तो प्रभाव पारेका जस्तो लाग्छ ?

उत्तर :.....

५ कृषि शिक्षाको अध्यापनलाई अझ प्रभावकारी बनाउन कस्तो सुझाव दिन चाहनु हुन्छ ?

उत्तर :.....

६ अन्य अभिभावकहरुलाई कृषि शिक्षा सम्बन्धी कस्तो सल्लाह सुझाव दिन चाहनु हुन्छ ?

उत्तर :.....